ЛІТОПИС ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ

1931

X

„ЛІТОПИС ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ“

Річна передплата . . . . 13·— зол.
Піврічна » . . . . 7·— »
Чвертьрічна » . . . . 3·50 »
Для членів »Червоної Калини« 3·— »
Ціна поодинокого числа . . . 1·20 »
В Румунії: річна передплата . 360 леїв
піврічна 190 л., чвертьр. 100 л.
Для інших країв 2 $ річно.

За кордоном приймають передплату на »Літопис Червоної Калини« та впис членів: В Сполучених Держ. Північної Америки: The Ukrainian Legion, P. O. Box 578, Philadelphia, Pa. USA. / В Канаді: The Ukrainian Legion Winnipeg, Man. P. O. Box 2121 / В Румунії: Dmytro Herodot, Bucarest IV., Delea Veche 45.

АДРЕСА: ЧЕРВОНА КАЛИНА, ЛЬВІВ, РУСЬКА 18/III.

КУПУЙТЕ
ВИДАННЯ „ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ“

Ціна для нечленів членів

Берестейський мир, з нагоди 10-х роковин 9. II. 1928. Спомини та матеріяли. Зладив І. Кедрин 320 стор. і 16 ілюстрацій . . . . 8 зл. 4 зл
Федір Дутко: **Глум.** Оповідання, ст. 52
Д. Дорошенко: **Мої спомини про давнє минуле.** Частина I.-IV. . . . . 8·40 « 4·20 «
Богдан Лепкий: **Слота.** Поезії . . . . 90 « 45 «
От так собі. Мініятури, стор. 129 . 1·50 « 75 «
Між молотом і ковалом. Причинки до історії Укр. Армії. Сторін 79 . . 1·50 « 75 «
Ст. Левинський: **Від Везувія до пісків Сагари.** Сторін 84 . . . . . . 3·25 « 1·70 «
Халіда Едіб: **В огні.** Повість з турецької визвольної війни. Сторін 234 . . 4·50 « 2·25 «
Василь Софронів: **Грішник.** Нариси. Сторін 104 . . . . 1·50 « 75 «
Микола Голубець: **Львів.** Сторін 179 3·— « 1·50 »
А. Вільшенко: **Життя і пригоди Цяпки Скоропада.** Сторін 267 . . . . 4·50 « 2·25 «
Роман Купчинський:
I. **Курилася доріженька** Стор. 208 4·— « 2·— «
II. **Перед навалою.** Сторін 192 . . 4·— « 2·— «
Федір Дудко:
I. **Чорторий.** Сторін 192 . . . . 3·50 « 1·75 «
II. **Квіти і кров.** Сторін 192 . . . . 4·— « 2·— «
III. **На Згарищах** . . . . 4·— « 2·— «
Ген. Всеволод Петрів: **Спомини з часів укр. революції.** I—III. Част. по зол. 3·50 « 1·75 «
Ч. IV. друкується.
Юра Шкрумеляк: **Чета крилатих.** Сензаційна повість 17 аркушів друку . . . . 5·— « 2·50 «
Др. Степан Шухевич: **Спомини.** (Причинки до історії УГА. на підставі записок та власних переживань)
I—V. Частина . . . . по зол. 4·—зл. 2·—зл.

Ціна для нечленів членів

Богдан Лепкий: **Зірка,** пов. з повоєнного життя . . . . . . 4·— « 2·— «
Володимир Лопушанський: **Перемога** — повість з визвольної війни.
I і II. Частина . . . . по зол. 3·— « 1·50 «
Максим Брилинський: **Хресний вогонь.** Воєнні нариси . . . . 3·50 « 1·75 «
Т. Г. Масарик: **Світова революція,** т. I. 13·50 « 6·75 «
т. II. . . . . 8·— « 4.— «
Др. Ст. Шухевич: **Видиш брате мій** (8 місяців серед УСС-ів) . . . . . . 4·50 « 2·25 «
Др. Ганс Кох: **Договір з Денікіном** 1·80 « 0·90 «
М. Галаган: **З моїх Споминів**
I, II. і III. Частина . . . . по зол. 4·— « 2·— «
IV. Частина . . . . 6·— « 3·— «
Микола Матіїв-Мельник: **На чорній дорозі** (новелі) . . . . 3·50 « 1·75 «
Богдан Лепкий: **Вадим,** повість з княжих часів . . . . 4·50 « 2·25 «
А. Чайківський: **Чорні Рядки.** Спомини . . . . 3·— « 1·50 «
Олена Степанівна: **На передодні великих подій** . . . . 2·— « 1. «
І. Максимчук: **Кожухів** — доля старшин УГА, вивезених до Архангельська і на Сол. Острови . . . . . 2.80 » 1.40 «
А. Крезуб: **Партизани** — спомини з життя повстанців — ч. I. і II. по 4·— « 2·— «
М. Костів: **Джін-Ґіс-Хан гряде.** . . 3·— « 1·50 «
О. Бабій: **Перші стежі,** повість . . 6·— « 3·— «
Е. Чикаленко: **Щоденник** . . . . . . 14·— « 7·— «
Віталій Юрченко: **Шляхами на Соловки** 5·— « 2·50 «
„ „ **Пекло на землі** . . 5·— « 2·50 «
Ілько Калічак: **Записки четаря** . . . 2·80 « 1·40 «
Віктор Приходько: **Під Сонцем Поділля** 6·— « 3·— «
Др. Кость Левицький: **Великий Зрив** 6·— « 3·— «

АДРЕСА: ВИДАВНИЦТВО „ЧЕРВОНА КАЛИНА“, ЛЬВІВ, РУСЬКА 18/III.

ЛІТОПИС
ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ
ІЛЮСТРОВАНИЙ ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ ТА ПОБУТУ

III. Річник

ЧИСЛО 10 * ЖОВТЕНЬ * 1931

19 7/II 31.

До Хвальної Редакції журналу „Літопис Червоної Калини"

З почуттям великого зворушення побачив я в № II журналу знимок з мойого портрету кисти арт. Петра Холодного. Почуваю себе гордим з цеї ознаки пошани до моєї минулої діяльности підчас боротьби за визволення Батьківщини.

Прошу прийняти запевнення в моїй глибокій поважі

Микола Юнаків
Генерал-полковник армії У. Н. Р.

м. Тарнів.

Останній лист бл. п. ген. полк. *Миколи Юнакова*, Начальника Штабу Гол. От. (Армії УНР. і УГА. в 1919 р.) і Міністра Військових Справ УНР. до Редакції »Літопису Червоної Калини«.

Михайло Островерха

Перегомоном

Рокам 1914-1916

Друзі!
Цвітуть маки.
Ті червоні, сумні маки
тай у тузі.
Стрінувши їх по дорозі
мені й про вас ізгадалось.
Давно.
Більш десятка літ пройшло.
Поля спалені,
перевернені;
дротом спутана
й окайданена
Земля
ниць лежала, хора.

Її личко
— небо синє —
припудрювали шрапнелі.
А ми –
вранці,
чи то —
ввечір
так тужили,
виглядали
смерти
як життя.
І лиш маки процвітали.
Ті червоні, сумні маки,
ще й у тузі —
Друзі!...

Львів, 25.VI. 1931.

Уривки з мого щоденника

(Із записок підхор. У. Г. А. Ст. Венгриновича)

З Денікіном

9. XI. 1919 р.

Стрільчинці (коло Брацлава)

Сніг з дощем січе... Під ногами болото... Найрадше сиди в хаті, а сидіти скучно. Моя кватира над самим Бугом. Станеш на порозі, бачиш широку ріку, наче Сян у Перемишлі, рибаки їздять маленькими човнами, пором гойдається на линві. Перевізник скрився у будинку.

Так тягне злетіти в долину — на ріку...

Сказав я своему товаришеві — хорунжому, щоб зголосив мому командантові-четареві, що я не прийду скоро, бо щось нездоров, а сам узяв палицю, збіг у долину над Буг.

Пливе в долині, по обох берегах скали — наче в мене на полонинах. Я скакав з каміння на камінь... здавалось мені, що я в себе, у своїх горах... десь під полонинами... в „Білому потоці“.

Оглядав каменеломи, перші, які побачив тут на Україні.

Надїхало трьох їздців на конях, почали кликати пором на цей бік. Я пізнав підстаршин з другої батерії, моїх добрих знайомих. Підійшов до них. Вони вибрались на другу сторону Буга по пашу для коней.

— Таж там Денікін на тамтому боці. Розброїть вас, забере коні, — жартував я.

Пором поволи відїхав. Но, бувайте здорові, хто зна, чи ще побачимось, і відїхали... ще довго махали руками з порому — пращались наче на віки...

Я пішов дальше понад воду.

Вчора чути було сильну канонаду десь на залізничому торі в стороні Жмеринки.

Це Денікін Петлюрівців бє...

Серце стискає якийсь жаль... вониж мої браття...

Галичани мають „завішення оружа“ з Денікіном, ведуться в Немирові переговори... Ми сидимо собі спокійно за Бугом — Денікін по другому боці... він до нас не переходить, ми до нього ні... спочиваємо, — з Петлюрою Денікін не хоче переговорювати, зове його „большевиком другого сорта“.

Ми не бємось, зате всі сили післав Денікін на Петлюру... й ось тепер гремлять гармати...

Жаль слухати цього громоту.

Тамжеж наші Січові Стрільці, там також Галичани, Чмола, Маренін, Харамбура... це їх так бють денікінські стрільна...

Щось шепче до уха: Ви зрадники. Ви зрадили — продали своїх братів. Ви замирились — зложили зброю, щоб лекше було Денікінові розбити тамтих.

Чиж варто було тільки часу боротись, щоб тепер цю грижу, чи неспокій совісти відчувати... щоб з пятном зради на чолі вертати до рідного порога...

Гармати гремлять... рвуться кулі над головами братів... а ми сидимо.

Як терплять тамті на цю одну згадку, що ми кинули їх тепер у найтяжчій хвилі.

А чи був який інший вихід із цього положення?

Чи мусіли ми злучитись з Денікіном? Чи мусіли Петлюру покинути? Не знаю. Не мені це знати... Мені лиш одно вільно: відчувати дивну — неясну грижу совісти... щось наче встид — ганьбу.

Гармати гремлять...

У батюшки

10. XI. 1919.

Я ходив нині до батюшки, у якого маємо залишити постріленого коня. Він несимпатичний чоловік-кацап.

На щастя не застав його дома, лиш його доньку. Я прийшов з упередженням, що й вона татових переконань — кацапка, тому може й за шорстко почав спершу поводитись.

Попросила сідати. Я сів близько неї, свобідно — по воячьки, почала говорити. Вона до мене:

— Скажіть мені — прохаю — чи прийде сюди Декікін.

— О, так. Прийде ваш Денікін, займе цілу Україну.

— Що це ви кажете... Я вас не розумію, — і дівча розплакалось...

Я змішався: — Як то?! Таж ви ждете, щоб він чим скорше прийшов.

— Хто це вам говорив? Ви дивитесь на мого батька. Батько старий чоловік, то й переконання в його інші, а я повнолітня й маю свої власні... і знова розплакалась.

Довго ще говорили, та вже як брат зі сестрою.

Важкі хвилини

16. XI. 1919.

Жуківці (5 верств від Жмеринки)

Тяжко і нудно... Здається ще ніколи так не було. Сиди в темній хаті, на дворі дощ зі снігом, під ногами болото, ні де вийти — розірватись, ні одної людини, щоб поговорити з нею, яка збудилаб у мені інший хід думок, як цей звичайний... що нема паші коням, що годі шміру до гармат дістати, а колеса риплять, а кухар дров не має, а баба прийшла плакати, що коні їй стріху обгризли, або їздовий сніп украв... і вічно те саме, те саме...

А ти підеш, на цього покричиш, бабу обіцянкою зацитькаєш, цього по дрова вишлеш... А що більше робити? Чого чіпатись?..

Вітер свище за вікном, десь бляхою калаче на хаті й сон відганяє та безнадійні думки насуває.

З ким, а проти кого наша армія?.. Кому тепер служу? З ким буду боротись?

Тяжко. Скільки труду. Скільки ночей безсонних на дворі — на холоді, або під шатром... вічно в напруженні, в горячці, які марші утяжливі без відпочинку, без їди... Скільки наступів кровавих... Скільки сердець тішилось надією, що ось золотоверхий Київ недалеко і ціла Україна і тризуб на Лаврі, і поворот у славі домів...

Ні! І ці свіжі жертви, які наше століття положило для України, не пішли на дарма. Вони творять традицію-історію, а вона розбуджує свідомість у народі й любов рідної Країни...

Я маленьким читав за козаків, козаків-Запорожців, за Хмельницького — Мазепу, за Гайдамаків... так мій внук до цих усіх долучить ще й наші змагання... й мої... тому й кажу, що наші змагання не пішли надармо.

В ПОБІДНІМ ПОХОДІ

Штаб і кавалерія 11 бриґади в побіднім поході проти большевиків в серпні 1919 р.

Ґенералітет УГА.

Написав: *Олег Ключенко.*

В попередній нашій статті „Ґенеральна Булава УГА" мали ми нагоду вглянути в те жахливе становище, в якому знайшов нас вибух українсько-польської війни щодо старшинського корпусу УГА. Ще значно гірше малася справа зі старшими старшинами з досвідом керування найвищими військовими одиницями. Вітка українського народу зпід австро-угорської займанщини почала в падолисті 1918 війну без одного ґенерала. Були, правда, в австро-угорській армії 2 чи 3 ґенерали українського походження — (один з них ґен. Лаврівський)*) — одначе вони відчужилися від свого народу й не стали під стяги рідної армії.

Читача здивує, можливо, моє підчеркнення відсутности ґенералів в часах повстання УГА: таж успіх не залежить від ступіня, а від уроджених здібностей начального вожда і його підначальників, яких потрапить він пізнати й собі дібрати. Слушно, ні Ґарібальді, ні Наполеон, чи Гофер не громили ворога як ґенерали, вони стали ними щойно на підставі бойових успіхів та побід. В декого майне може також думка: таж ми устоялися в перших часах також без ґенералів. Так, але що зробив наш тодішний військовий провід, щоби обернути одушевлення рядовика у великі успіхи, щоби хутко завершити перші вдачі побідою, яка доѕволилаб нашому урядові диктувати догідний народові мир.

Цього всього не було в нас. Були тільки світлі приміри геройства стрільця, підстаршини й старшини та місцеві успіхи поодиноких частин. Одначе не було тої одиниці, яка скапіталізувалаби ці додатні менти, мало того, не було тої особистости, яка пірвалаб обєднані і споєні одиниці вперед, не було також авторітету, який видобувби з запілля всенький живий і мертвий матеріял і кинув його на фронт.

Історія воєнних ділань учить, що індівідуальність, військовий досвід та авторітет вожда, до якого армія має довіря, якого вона цінить і любить, стоять нарівні з добрим духом бойовика та вислідом ділання зброї.

Це відчували ми всі, що стояли на склоні 1918 р. під Сокалем, у Львові й під Перемишлем. Либонь віддам вірно почування кожного з нас, коли скажу, що ми почувалися осамітненими. Наша вояцька душа інстиктовно відчувала, що немає над нами проводу, який перетворив би в дійсність наш порив до побіди. Страхіття війни, повсякчасна небезпека перетворюють стрільця в дитину, яка прагне заспокоюючого захисту старшого.

Цьому психічному моментові приписую крім причин, на які натякнув я в попередній статті — залишення нами Львова і заскорузлення фронту в окопах.

Виходу з цього безпровіддя шукав Уряд ЗУНР, виряджуючи делеґацію до Київа по команданта УГА та начальника булави. Доля судила, що вибір випав на ґенерала російської служби Омеляновича-Павленка (старшого).

---

*) Війна укр.-польська застала його на італійськім фронті, а потім зломила його недуга, наслідом якої він помер (ред.)

Сьогодня переживаю ту радість, те заспокоєння, яке дав нам наказ, що сповіщав нас, що провід армії обняв справжній ґенерал. Одначе не довго треба було ждати, щоби сподівання, які клали ми на нового команданта, понизилися. З гори не повіяло жаданим новим духом, не чути було міцної руки. А хто мав нагоду особисто стрінутися з ґенералом Павленком підчас його обїздок фронту, в того осталося розчарування. Він же пізнав в особі ґенерала Павленка добродушну людину, а не військову постать, з очей якої палалаб рішучість, енерґія й іскорка суворости. Характеристичними для нього є наради зі значно молодшими, та запити підстаршин, чи будуть битися — і це в хвилях, коли він сам мав рішати. Наслідком того, що не мав своєї волі, було те, що на нього впливали ріжні чинники.

Н будь полковника Мишковського, осталобся все по старому, не зважаючи на те, що минуле й виховання ґен. Павленка промовляли за тим, що саме він покликаний на становище команданта армії. Насувається догад, що ґенерал Павленко чувся в УГА чужим, що не міг хутко зжитися з будь-що-будь новим для нього устроєм та духом армії, в якій тяглися ще звичаї б. австрійської армії, включно до німецької мови в Начальній Команді. В цьому слід мабуть шукати причини зверхнього обяву, що ґенерал Павленко не одягнув ані разу однострою УГА, а волів ходити без жадних відзнак, що безумовно впливало відємно на стрільців.

Читаючи ремінісценції ґенерала Павленка — фаховою працею годі їх назвати, — находимо потвердження повищої його характеристики. Ґенерал Павленко, не зважаючи на краще положення УГА від противника, не спромігся на більший чин, не дав армії того, чого вона ожидала від нього. Він і не міг того дати, бо попри свою вдачу служив він за російських часів мало в строю й не бував на фронті. Необдарований здібністю комбінації, не надається ґенерал Павленко на начальника самостійної частини.

Це дивує тимбільше, бож ґенерал Павленко показався кращим опісля в службі Дієвої Армії.

Безперечно кожний з нас підлеглих ґенералові Павленкові цінить високо його безперечний патріотизм та хрустальний характер і згадує його з повною шаною та вдячністю й не є завданням цих кількох рядків понизити його заслуги, навпаки хотілосьби дати правдиву оцінку людей, що стояли на відповідальних становищах армії. Треба сподіватися, що старшини, які стояли в близшому службовому відношенні до схарактеризованих тут ґенералів, доповнять їх характеристику згл. внесуть корективи.

Бож ціллю всіх споминів з нашої визвольної війни, які появляються тепер чим раз частіше, не є скривдити когось, а дати обєктивну і вірну оцінку даної особи згл. вірний опис події.

Протилежністю до ґенерала Павленка є його наслідник ґенерал Михайло Греків. В попередній статті подали ми характеристику цього ґенерала як старшини ґенеральної булави й остається доповнити її кількома словами характеристики його як вожда. Вже сама постава ґенерала Грекова вка-

Полк. Гнат Стефачів, третій з черги головний командант у Львові.

зувала, що маємо перед собою вояка з крови й кости, з його бистрого зору й високого чола промовляла ініціятива, бистрий ум та дар бистрої орієнтації, в його діланнях виявлялася залізна рука. Це відчувалося миттю по обняттю ґенералом Грековим керування армії. Не зважаючи на недолужного начальника булави полковника Штіпшіц - Тернову, начеркнув він, використовуючи перший успіх під Чортковом, глибоку операцію. Частини ломали раз-по-раз опір противника, йшли з ентузіязмом на пробій — хоч було в набійницях стрілива дуже обмаль, і то рос. набої до австр. рушниць! — бо вірили в здібність і знання свого вожда. Коли не зміг ґенерал Греків звінчати наміченого пляну здобуття Львова й заняття Сх. Галичини, то причин цього слід шукати в відсутности перевізних засобів, кольон самоходів, та догідних залізничих получень, які булиб уможливили бистре перекинення частин І. Корпусу на Бережани, де згідно з обрахунком ґенерала Грекова мало попасти в наш полон біля 20 ворожих курінів і де на підставі розвідчих відомостей мав II. Корпус взяти велику розмірно кількість піхотного стрілива, яке уможливилоб дальше розвернення офензиви вже при помочі 2,000.000 набоїв, які приготовані були на словацько-українській границі.

Ґенштабу полк., пізніше ґен.-хор. Є. Мишківський, Нач. Ґен. Булави Галицьк. Армії.

Тридневна битва під Бережанами увінчалася, щоправда, побідою української зброї, одначе ця дорога зупинка в операціях рішила укр.-поль. війну. Противник вспів впорядкувати й підкріпити свій фронт, ініціятива ділань перейшла з причини відсутности стрілива та більшої кількости кінноти по нашій стороні в руки польського командування, — почався другий відворот. Серед цього відвороту мусів ґенерал Греків уступити. Не невдача, а підшепти з Камянця, де боялися, щоби ґенерал Греків не перейшов Збруч на чолі карної армії, довели до цього. Поширення на особу ґенерала Грекова обвинувачення, буцім то старався він так само, як полковник Штіпшіц-Тернова, про заграничний пас, не мало ніяких підстав, а служило лише як претекст до його усунення*).

Майбутній історик УГА. покладе, можливо, в вину ґенерала Грекова, що він запустився в безвиглядну операцію, спричинивши нею непотрібні дальші жертви. Сумніваюся, чи найшовсяби денебудь полководець, який не використав би такого світлого місцевого успіху, який осягнули 3. бережанська й 7. львівська бриґади під Чортковом. Не зважаючи на цей стратеґічний момент, промовляв моральний підйом армії за поширенням чортківського прориву. Широко закроєний плян й обчислення ґенерала Грекова оперлися на реальній базі. В противлежності до противника кріпшали ряди укр. бриґад, творилися з напливаючого людського матеріялу нові 14, 17, 18 і 21 бриґади для нових IV. й V. корпусів. Операції мали вестися до прибуття стрілива з заграниці, стріливом добутим під Козовою, Бережанами й у Львові. Коли проломалася наша офензива під Бережанами, то сталося це не з вини найвищого проводу або стрілецтва, яке боролося як льви (пр. рукопашний бій під Підкамінем). Причину непереведення наміченого

*) От. Шухевич інакше представляє у своїх »Споминах« справу усунення ґенер. Грекова зі становища Верх. Вожда. Ми дуже радо уділилиб місця голосові тих старшин чи б. членів Уряду, які моглиб подати конкретніші дані для вияснення цеї справи. Редакція.

Начальний Вожд У. Г. А. ґен. Мирон Тарнавський з ґрупою Радехівцiволі в Тух в осені 1920 р.

оперативного завдання добачую в незрозумінні інтенцій Начальної Команди командуванням І. Корпусу, яке в фалшивому толкуванні свого завдання боялося ослабити свій відтинок.

Серед загального відвороту перейняв командування УГА. новоіменований ґенерал-четар Мирон Тарнавський. Непобіджену вивів він її за Збруч, під його проводом вкрилася вона новими лаврами в боях від Коростеня по Київ, він же хотів її рятувати від большевиків, Денікіна й третього найлютішого ворога — тифу, договором з Добровольчою Армією для дальшої боротьби за Україну-державу.

За пошану й улюбленість, з якою відносилася армія до свого вождя, віддячився він їй тою ж самою привязаністю. Він любив її й служив їй всією відданістю свого лицарського думання. Його знала армія ще з часів, коли служив він підчас світової війни в українськім леґіоні, а пізнала його близче як команданта II. Корпусу УГА. Ґенерал Тарнавський це найпопулярніший український вожд. Одиноку його відємну рису фаталістичної нерішучости в кількох ментах вирівнювала його незломна віра в перемогу підлеглого йому стрільця. Віра, популярність і здоровий розум це найкращі ціхи начального вождя. Вони найкраще представлені в особі ґенерала Тарнавського.

Ґен. Осип Микитка.

Четвертим з черги і останнім командантом армії був начальник І. Корпусу, новоіменований ґенерал Осип Микитка.

Уосіблення укр. гал. вояка зі всіма його добрими прикметами та недостачами. Персоніфікація долі нашої армії. З австрійської школи виніс все найкраще: велике почуття відповідальности, обовязковість, совісність, пильність та ревність у праці. Послідовність у виконуванні доручених йому завдань. Товарискість і тактовність у поведенню так з рівними як і з підчиненими. Прихильність і дбайливість відносно своїх частин та людей. Почуття правовости. Ворог беззаконного насильства, але рішучий і невблаганий у відношенні до всіх ворогів народу. Скромний у своїх особистих справах. Зате вибагливий в справах своїх частин. Не любив повстанців, як вияву отаманщини. Щирий і послідовний патріот. Непохитна віра в побіду справи. В критичних моментах особистою співучастю ратує ситуацію. Найкращий старшина фронтовик. Штабів не любив і працю в ньому віддавав другим. Був свідомий своїх недостач до вищого командування, але пильно і радо довчався того, що ще не знав. З браку вищого військового виобразування, не мав ширшого погляду. Зате всіх перевищав своєю пильністю, вірою і рішучою поставою, коли йшло про добро армії та народу. Його добровільна смерть в Кожухові ставить його особу у ряд найбільших героїв нашої армії.

На становиші начальників булави армії бачили ми ґенерал-четарів Віктора Курмановича і Ціріца. Їх оцінку як старшин ґенеральної булави старалися ми дати в попередній статті; їх треба б доповнити щодо ґенерала Курмановича як команданта І. Корпусу; ґенерал Ціріц не занимав в УГА. жадного командного становища.

Крім вичислених всіх шістьох ґенералів стрічаємо ще трьох на становищах командантів корпусів.

По усуненні полковника Гр. Коссака з командування III. Корпусу УГА. обняв Корпус ґенерал-інтендант(!) російської служби Гембачев. За короткий час свого перебування на цьому пості не виявив він себе нічим. Саме в той час припав пролім нашого фронту під Любінем та Самбором і відворот III. Корпусу на Миколаїв-Стрий. Ці операції велися підначальниками ґенерала Ґембачева, командантом бриґади сотником Бізанцом і начальником дивізії тодішнім підполковником Кравсом, які затінювали свого зверхника.

Вже підчас першого відвороту УГА. обняв командування III. Корпусу новоіменований ґенерал-четар Антін Кравс, який остався на цьому становищі аж до хвилі переіменування більшовиками III. Корпусу на 3 бриґаду й наставлення командантом бриґади сот. Станиміра.

Підчас позиційної війни командував ґенерал Кравс найбільшим відтинком фронту УГА., який тягнувся від Городка-Любіня аж до словацької границі. Підлеглі його війська ділилися на ґрупи: Рудки, Крукенечі, Глибока, Самбір і Лютовиська, з яких повстали опісля 8 самбірська, 11 стрийська і гірська бриґади.

Керуючи безпосередньо операціями на відтинку Перемишль-Хирів придбав собі ґенерал Кравс своєю особистою хоробрістю, справедливим відношенням до підлеглих та розсудністю велику симпатію як серед Корпусу так і між населенням. Цією симпатією користувався він в незміненій мірі також на Великій Україні.

Штаб І. Корпусу з полк. Микиткою в І. бриґаді

Як тактичний командант в бою ґенерал Кравс може надто обережний, але в грізних хвилях зберігає він питому йому холоднокровність. Він великий приклонник филястого наступу, натомість не любить розгортати бойовий відтинок надто вшир. Часом ставить він може гарматі надто великі вимоги. Кращим він вже на чолі більшої комбінованої одиниці. Світло переведені операції армійної ґрупи його ж імени на Київ дають найкращий примір примінення тих стратеґічних засад.

Свобідний час присвячує ґенерал Кравс орґанізації підлеглих йому стягів. Це доказав він на польському фронті, створивши сильний фронт на розлогому відтинку, й опісля при орґанізації Кінної Бриґади на Вел. Україні.

Думання й поступовання ґенерала Кравса чисто лицарсько-старшинське, якого вимагає він також від своїх старшин. Цим пояснюється також його кількалітне ділення долі рештки УГА. в таборах в ЧСР. Тут підніс його п. Диктатор в ґенерал-поручники УГА.

Наймолодшим з ґенералів УГА. є ґенерал-четар Адольф Вольф, який став ґенералом щойно на еміґрації в ЧСР. По відході ґенерала Тарнавського обняв він командування над II. Корпусом, задержуючи його до переміни більшовиками в 1 бриґаду УГА.

Ґенерал Вольф один з тих старшин-не-Українців, які так зжилися з армією й так полюбили нарід, що видав таку армію, що вважав себе скорше Українцем ніж Німцем. Багатьома рисами пригадує він ґенерала Кравса, хоча не мав він того досвіду, як цей. Надзвичайно точний в виконуванні своїх обовязків, додержувався він строго наказів Начальної Команди УГА. й рідко виявляв більшу ініціятиву. Виняток: прорив під Чортковом, який був його ділом і п. полковника Бізанца. Командуючи 3-ою бережанською бриґадою, показався він куди меткішим, як на становищі корпусного команданта. В отсій співпраці з своїм начальником булави майороном Льонером, повів він побідно свій корпус аж під Коростень, заслонюючи в важких боях операції I. й II. Корпусів на Київ.

Особисто надзвичайно відважний, служив світлим приміром своїм підлеглим, якими піклувався як вірний побратим. Не виставляв великих вимог, строгий супроти провин старшин, вірив свято в побіду української зброї. Прагнув стрінутися з противником в останнє в отвертому бою. Вмер завчасно на еміґрації в ЧСР., не здійснивши своєї мрії українського вояка.

Битва під Зборовом 1649 р.

Написав: *І. К.*

В 1648 р. козацькі війська віднесли низку світлих побід над Поляками — на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями; побідна козацька армія дійшла до Львова і Замостя. Весною 1649 р. Поляки підняли офензиву на р. Горині і виперли козацькі залоги за Случ; але українські війська новим ударом під Межибожем перебили польський фронт, так що Поляки спішно уступили на захід і замкнулися у Збаражі. Головна козацька армія під проводом самого гетьмана Богдана Хмельницького прийшла під Збараж і почала Поляків облягати. На підмогу обложеним рушив король Ян Казимир з новим військом, — в днях 15-16 серпня прийшло до славної битви під Зборовом.

I.

Ян Казимир ішов з Люблина на Красностав, Замостє, Сокаль, Радехів, Топорів, Білий Камінь, Золочів. Похід посувався поволі, бо польські повітові полки і панські хоругви напливали нешвидко, дороги з причини довгих дощів розмокли, а й король не проявляв особливої енерґії. Під Топоровом король дістав листа зі Збаража, в якому донесено йому про розпучливе положення обложених; це примусило польську команду до трохи скорших рухів. Всього війська король мав біля 20.000. Настрій серед Поляків був добрий, бо були чутки, що в козацькому війську панує анархія і селянські розрухи та що Хмельницький на звістку про похід короля відступив від Збаража.

З Золочева польські війська ішли в напрямку на Зборів, а звідси мали іти дальше на Озірну, Тернопіль до Збаража. Похід став тут ще повільніший, бо ріки повиливали, дороги були цілком розбиті, так що коні при возах ставали і не могли рушити вперед. Війська розтягнулися на пару миль.

Головний польський табор з королем в суботу 14 серпня став на височині біля села Млиновець над Стрипою, за ним надтягали інші полки. Король відбув тут воєнну нараду. Порішено переправитися через Стрипу під Зборовом, а що ріка вилила широко і переправи були дуже лихі, призначено на перехід цілий найближчий день, неділю 15 серпня. В понеділок, 16 серпня, військо мало рушити дальше, на Озірну.

Але вечером в суботу пішла чутка, що українські війська є дві милі від польського табору. Вислано на стежі кілька хоругов легкої кінноти під проводом досвідного ротмистра Ґдешинського; він переглянув околицю на просторі трьох миль, але не помітив слідів ворога. Польські стежі, оповідає один з польських офіцирів, „верталися з нічим, легковажили противника і горлом забезпечували, що його не було.“ Заспокоєний тим король приказав війську переправлятися через Стрипу.

II.

А тимчасом українські війська були вже готові дати битву Полякам. Вістка про королівський похід дійшла до Хмельницького дуже скоро і він мав час зробити потрібні приготовлення. Вже 9 серпня, коли король був ще під Білим Каменем, гетьман почав пересувати військо зпід Збаража на захід, на стрічу Полякам; під збаразьким замком залишив тільки деякі частини під командою ґенерального обозного Черняти. Але хоч українська армія рушила у похід, чутка

Загальний вид Зборова від сторони с. Куклинець.
Фот. Я. Пастернак.

про неї не дійшла до короля, бо Хмельницький заборонив і своїм козакам і Татарам, що прийшли в підмогу, вириватися вперед, — розгляд в терені робили тільки довірені люде, а навіть сам гетьман власною особою. Плян українського командування був такий, щоби заскочити Поляків у невигідному місці і тут привести до рішаючої битви.

Який був склад козацької армії під Зборовом, про це знаємо дуже мало. Перше місце займав, здається, брацлавський полковник Данило Нечай; він вже з початком кампанії визначився у боях з Поляками під Межибожем і йому мабуть Хмельницький віддав провід у бою. Під Зборовом згадується також миргородський полковник Матвій Гладкий. Які були інші козацькі полки і кількo було всього козацького війська у зборівській кампанії, про це нема ніяких докладних звісток. При боці Хмельницького перебував ґенеральний писар Іван Виговський, дорадник гетьмана в політичних справах. Під Зборів явився також, як союзник козаків, кримський хан Іслям Ґірей зі своїми військами.

Підчас битви українська головна кватира була в Озірній або десь поблизу. Польські літописці оповідають, що перед боєм сам Хмельницький виїхав під Зборів і тут з високого дуба розглянув ситуацію королівських військ.

Місце і час на битву були корисні для Українців. Польські війська були на просторі від Метенева до Зборова, одні частини в поході, другі на відпочинках, розтягнені безладно, неокопані і незабезпечені, несвідомі того, що козаки є недалеко. Можна було ударити на них несподівано і привести до замішання. Для цеї цілі Хмельницький призначив легку татарську кінноту з невеликими частинами козацького комонника; їм доручено перейти важкий терен від Озірної в напрямі на Плугів, там перейти через Стрипу і ззаду вдарити на Поляків. Такий наступ примушував Поляків утікати на Зборів, — тут вони мали зустріти приготовлені до бою головні козацькі і татарські сили. До цього рішаючого бою мали іти тяжча козацька і татарська кіннота, а до евентуального добування польських окопів приготовлено козацьку піхоту.

III.

Ранком в неділю 15 серпня, в день латинського Успення, почалася переправа польського війська через Стрипу під Зборовом. Стара зборівська дорога ішла іншими місцями, як теперішній гостинець. Прямувала вона від неістнуючої сьогодня домініканської коршми попри цвинтар і вела боком попри міський вал, Підваллям (теп. вул. Шашкевича) в діл до ріки і скручувала на Війтівщину; переправа через Стрипу ішла в напрямі на Білий беріг. Була тут гребля, а що вона розмокла, то її насипано і „наслано" та побудовано два помости для переходу війська.

Перший перейшов Стрипу князь Самійло Карло Корецький з своєю кіннотою, дальше артилерія, піхота і сам король. За ними мали переходити інші полки; краківський воєвода Любомирський залишився на місці нічлігу в Млинівцях чекати, поки не перейдуть обози; за ним ще дальше на північ було перемиське посполите рушення, а в Метеневі оставав Войтіх Корицький з військом Любомирського.

Зборів. Місце польського табору 1649 р. на полі „за окопами" біля касарень.
Фот. Я. Пастернак

І тут на заді польського війська несподівано ударила татарська кіннота з козаками. Вони виринули ненадійно на горбах по східнім боці Стрипи, почали спускатися в долину, переправилися через багнисту річку і зударилися з Поляками. Боротьба почалася під Метеневом і захоплювала все дальший терен, на Грабківці, Млинівці аж до Зборова.

З польської сторони у бій війшов перший полк Корецького, що залишився на кінці походу під Метеневом. На нього напали Татари всуміш з козаками, він зразу боронив їм переходу через ріку, але орда переправилася в трьох місцях і зайшла його ззаду, він мусів втікати — вся його піхота полягла на місці.

Дальше, десь під Грабківцями, був перемиський полк посполитого рушення. В хвилі, коли почався бій під Метеневом, Перемишляне якраз снідали; вони з насміхом прийняли висланників Корецького, що ворог наступає, — але в недовгім часі Татари напали на них і розбили цілий полк.

Аж тоді вісти про наступ Татар поширилися в цілім польськім війську. З Поляків, що були під Мли-

„Татарська могила“ під Зборовом.
Фот. Я. Пастернак.

нівцями і ближче Зборова, наспіли ріжні хоругви на підмогу; але боротьба велася без пляну, серед зростаючої паніки і не можна було опанувати ситуації. По черзі ішли у бій полки сандомирського каштеляна Вітовського, литовського підканцлєра Сапіги, брацлавського старости Калиновського, військо Карла Корнякта, берестейський полк, ріжні усарські хоругви, драґони, угорська піхота, і всі вони верталися розбиті, лишаючи на полі бою сотки трупів і ранених. Немало було траґічних моментів. Львівський полк кинувся до бою заворушений якимсь ротмистром, ніби на приказ короля; Львовяне пішли „немов у матню впали,“ довкола окружили їх Татари; пізніше даром шукано винуватця цеї поразки. В бою полягли знамениті пани, Феліціян Тишкевич, Бальдуїн Оссолінський, князь Четвертинський. В утечі погиб вславлений у московських війнах староста Ржечицький, котрого король назначив командантом всеї піхоти; він загиб „замкнений у безвихідному місці немов серед ловецької нагінки.“ Поляг і обозний королівського війська Мартин Чарнецький. Хто міг, утікав до обозів, що доїздили вже до Зборова, але відворот відбувався без порядку і Татари в погоні ще більше нищили утікачів — мали приказ не брати бранців, а всіх рубати.

„Не битва це була, а радше різня“, пишуть очевидці Поляки. „Перший квіт польської шляхти був стертий рукою ворога; через те вдовиць немало в Польщі залишилося, також пусті повіти і воєвідства без своїх старшин остали...“ Польські втрати раховано на 4000 людей.

Для української сторони був це успіх великий. Плян, який ставив собі гетьман, виконано понад усяке сподівання: польська армія понесла поважні жертви в людях, втратила частину обозів, а що найважніше була захитана моральна сила війська і довіря у побіду.

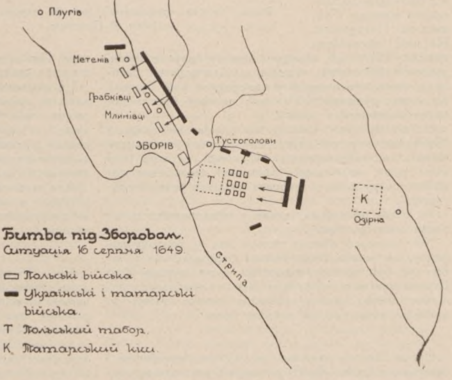
IV.

Коли розгорілася битва між Метеневом і Зборовом, Ян Казимир був уже по східнім боці Стрипи. Зразу він недоцінював мабуть татарських сил і вислав деякі частини на підмогу війську, що боронилося від Татар; пізніше, коли побачив безуспішність боротьби, стягнув решту війська під Зборів, щоби тут приготовити оборону. Деяку забезпеку давало саме містечко.

Давне місто, тепер середмістя з ринком, лежало на горбку з природи досить оборонним. Від північного і полудневого сходу обливала його ріка Стрипа, що творила тут закрут і розливалась у величезний став. Від північного заходу, недалеко церкви, було також багно чи ставок, з котрого вода сплювала до Стрипи. Тільки з полудневого заходу не було води, але тут горб був досить стрімкий. Місто творило чотирокутник, обведений валами, на валах стояли частоколи і паркани. До міста вела тільки одна брама від полудневого заходу (де тепер є вуличка між приходством та біжницею). Близько валу і частоколів стояли церкви Преображення або „горішня“ і Різдва Богородиці або „долішня“, та костел, — їх дзвіниці служили за оборонні башти.

Зборів на тодішні часи був добрим оборонним пунктом і король примістив тут залогу, зразу 1500, пізніше 400 драґонів. Ця залога зустріла густою стрільбою Татар і козаків, що надійшли зі заходу, і стримала дещо їх наступ.

Але головні польські сили були вже на східньому

Плян бою першого дня.

березі Стрипи; не можна їх було звідтам повернути, бо і там появились козаки і Татари, — треба було боронитися на місці.

Там, по другім боці Стрипи є передмістя Зборова, Куклинці, положені високо на плоскорівні.

Поспішно, вже на очах ворога, — „на троє стріляння з луку“ — Поляки заложили тут оборонний табор. З одної сторони, на північ, був неперехідний став; з другої, від полудня, багна недоступні навіть для пішого; позаду Стрипа, і на ній переправи до Зборова. На цьому місці уставилися в чотирокутник обозові вози і довкола них почато сипати взли. Це місце носить до тепер назву „Шанці“.

Польське військо уставилося у боєвому порядку на схід від табору. Війська ділилися на центр і два крила.

В центрі, на самому чолі, стояла німецька піхота біля 1500 людей під проводом ґенерал-майора Гувальда; при піхоті, мабуть по її боках артилєрія — невелика, ледви кільканацять пушок, під командою славного войовника Криштофа Арцішевського; для охорони артилєрії були драґони. Позаду за піхотою стояв король під охороною надворної кінноти, в числі парусот коней. За королем була королівська піхота біля 1200 крісів; в резерві ще інші піші реґіменти і дещо кінноти.

Праве крило було під проводом подільського воєводи Станислава Потоцького. На чолі поставлено гусарію 250 коней, козацьку кінноту парусот коней, драґонію 150 коней; пізніше наспіли хоругви Сапіги, в части вже знищені у попереднім бою, белзьке посполите рушення 500 людей; на кінці були недобитки перемиського полку.

На лівому крилі команду мав краківський воєвода Юрій Любомирський. Попереду стояла тут козацька кіннота князя Корецького, 600 коней, за нею інші кінні полки, волюнтарії (охотники), недобитки посполитого рушення і панських полків, в резерві райтарія.

По боках обох крил, здовж у придорожних ровах поставлено ще піхоту.

Хоч польське військо стояло вже у боєвому порядку, не можна було почати боротьби, бо і табор не був ще впорядкований і по другому боці Стрипи кипіла ще боротьба. Військо посувалося повільно вперед, лише артилєрія почала обстрілку, щоби не дати ворогові зайняти поля.

V.

Проти Поляків виступили від Озірної українські і татарські війська. Який був поділ і уставлення, про це не маємо майже ніяких відомостей. У першій стрічі виступила тут, таксамо як під Метеневом, татарська кіннота під проводом Артимир-бея з невеликим тільки числом козацького комонника. Головні козацькі сили під командою Нечая були в резерві, — чи тому, що козацька піхота не поспіла ще на поле бою, чи з яких тактичних причин. Щойно другого дня козаки виступили на перше місце.

Супроти пасивности Поляків українсько-татарські сили підняли ініціятиву. Татарська кіннота в розгоні вдарила на польські війська. Перша атака була на польське праве крило. Але польська драґонія і піхота, що стояли на боці, зустріли наступаючих стрільбою — Татари завернули взад. Але за короткий час друга кольона під проводом Артимир-бея знову рушила на Поляків, минула польський центр, де стояла піхота, і всею силою вдарила на польське ліве крило.

Зборів. Частина середньовічного валу від сторони с. Куклинець.
Фот. Я. Пастернак.

Під сильним наступом польська кіннота подалася взад, — кілька, хоругов кинулося втікати. Втрати були значні, пострілено навіть кількох офіцерів. Король бачучи, що військо утікає, сам з добутим рапіром кинувся стримувати утікачів. Полки затрималися і почали контратаку. Але орда ударила на ново, відкинула Поляків і вперла їх аж до середини табору. Ян Казимир знова намагався стримати утечу, хапав утікачів за віжки, заохочував, хотів рубати, щоби не втікали. На підмогу вислано з резерви дві козацькі хоругви і дещо райтарії. Піхота з бічних ровів почала стрілянину, також з пушок вистрілено кільканацять разів.

Це стримало трохи Татар, але не надовго. Орда наперла третій раз і то з незвичайним завзяттям: „воріг, якби йому очі вибрано, летів на стрільбу і огонь“, Поляків засипано стрілами з луків, вояки падали з коней „як снопи“. До тогож від півночи, з захованих ровів почали виходити козаки, щоби заатакувати Поляків з боку.

Але прийшла ніч і боротьба перепинилася. Татари уступили з поля і подалися до свойого коша; Поляки повернулися до табору, який спішно окопувано валами.

VI.

Ніч з 15 на 16 серпня в польському таборі була дуже неспокійна. Пішли чутки, що король зі старшиною потайно відїхав, — це спричинило такий переполох, що деякі частини почали втікати. Якийсь Литвин побунтував 1000 люда вісткою, що короля нема і повтікали навіть деякі старшини. Король при запалених смолоскипах мусів обїздити табор, щоби всі його бачили.

Ранком в понеділок 16 серпня виявилося, що ко-

зацькі і татарські війська ніччю окружили Поляків тісним перстенем з усіх сторін.

Татарський кіш стояв на дорозі до Озірної, у віддалі не цілої чверти милі від польського табору, майже на виду Поляків; навіть ханське шатро було видно. Орда так стиснула Поляків, так їм „відняла поле,“ що навіть не було де попасти коней, — хто відважився піти дальше, зараз його рубали. Польські коні слабли через недостачу паші.

Але Татари не ішли вже до наступу. Чи були втомлені боями попередного дня, чи з якоїсь іншої причини — не проявляли активности. Тільки татарські герцівники разом з козаками підходили під чоло польського табору.

Головну акцію вели самі козаки. Першого дня боїв виступала тільки козацька кіннота, тепер була вже піхота і навіть артилєрія. Козаки надійшли мабуть двома шляхами — і на північ від поля битви і на південь, козацькі атаки ішли з обох сторін. З півночі українські війська ударили на королівський табор, від полудня на Зборів.

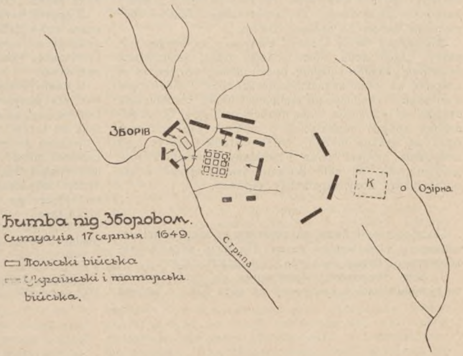
Наперед розгорілася битва під містечком. Тут залишилася половина польських возів, що не встигли увійти до табору; челядь заховалася за міські паркани. З правильного війська була в місті залога 400 драґонів.

Козацька піхота почала реґулярну облогу міста. Козаки висипали шанці, уставили пушки і обстрілювали містечко, а опісля пішли до наступу — дерлися на вали і паркани. Польська драґонія не могла дати собі ради; затрублено на обозову челядь, — не дуже охотно ішла, але все таки дещо помогла стримати наступаючих.

Рівночасно інші козацькі частини пішли на греблю, що вела через Стрипу. Помости, які тут перше поставлено для переходу війська, король казав пізніше розкинути. Не залишено тут ніякої охорони на переправі; комунікація між табором та містечком була перервана. Козацьке командування підняло тепер плян добути цю переправу і звідси заатакувати королівський табор. До наступу рушили козацькі відділи; Татари допомагали їм тільки так, що кинулися грабувати польські вози під містом. Наступ на переправу був дуже небезпечний для Поляків: „дуже нам на цьому місці залежало,“ писав польський офіцер, „бо якби нам і воду відняли, без труду булиб нас взяли.“ Король був дуже стурбований; не хотів ділити війська, бо чекав нападу від сходу, а треба було дати відпір і з цеї сторони, з заходу. Рішено вислати на ріку охотника. Сам король їздив по таборі, напоминав, просив, загрівав. Але значна шляхта і панські діти „на бій проти козаків і Татар ніхто не поїхав і хоронилися у вози свої, а інший під вози, завиваючися у покривала; а король ходив пішки, тих панят і шляхту з возів і зпід возів палашем виганяв до бою.“ Зібралася врешті обозова челядь, „пахолки худі і кухарі панські“ і пустилися на переправу, за ними щойно пішло справжнє військо.

Цей випад Поляків з табору стримав козаків, які видно не були ще тут впорядковані; козацьке військо відступило від переправи, а Поляки пустилися дальше аж під містечко. Тоді і залога з міста зробила вилазку на козацькі шанці і козаки під містечком знайшлися в двох огнях, — втратили три шанці і три хоругви. Говорено, що в цій сутичці лягло кількасот козаків і Татар.

Але успіх Поляків був недовгий. Польського війська було замало, щоби утримати получення між табором та містом і прийшли більші козацькі сили, зайняли переправу й окружили ще тіснішим колом місто. Козаки на ново почали наступати на міські фортифікації, — говорено, що було десять наступів на місто. До помочі козакам стали зборівські міщане-Українці, показували дорогу, де є плиткі фоси і невисокі вали — і так козацьке військо опанувало місто. Полковник Матвій Гладкий перший вдерся між міські частоколи.

Плян бою другого дня.

Маючи Зборів в руках, козаки приступили до головного завдання, — добувати королівський табор. Для цеї цілі використано наперед один важний пункт у Зборові — церкву Різдва Богородиці, чи може її високу дзвіницю. Це було місце найбільше висунене проти польського табору, козаки примістили тут свою артилєрію і стали острілювати королівське військо. „Ворог з цеї церкви дуже тяжко наш обоз нагрівав“, писав польський старшина.

Рівночасно почався наступ на польський табор з інших сторін. Від татарського коша під Озірною налетіли на Поляків Татари; але це був тільки маскований напад, не підтриманий серіознішими операціями.

Головний наступ повели козаки від північного заходу. Козацька піхота і артилєрія надійшли десь від Тустоголов, перейшли над зборівським ставом, підослоною куклинецьких садів висипали шанці і почали острілювати королівський табор. „Між садами ховалися і наших дуже з пушок псовали“, оповідає очевидець — Поляк. Потім козацька піхота пішла до наступу на польські вали, стали „добиватись до окопів“, „по десператські штурмували“. В цім місці польський

окіп не був докінчений й козаки мало не вдерлися до табору. Але король сам особисто зорґанізував оборону, їздив по таборі закликаючи, щоби всі ішли на вали. Зібралася знову ватага охотників і зробила вилазку з табору і козаків прогнано з шанців і забрано їм дві хоругви. В цій сутичці „козаків лягло немало".

Козацькі війська по цій хвилевій невдачі не залишили наступу; зібралися нові частини і почали підступати під польський табор. Але нараз українське командування перервало воєнні операції — почалися переговори. Ян Казимир бачив, що ситуація польських військ є безвиглядна і ще ніччю вислав послів до гетьмана і хана просити перемиря. Богдан Хмельницький не мав охоти миритися, але хан боявся надмірного зросту козаків і заявив, що не буде вести дальше боротьби з королем; гетьман рад-не-рад мусів розпочати переговори, що закінчилися славним зборівським миром 18 серпня 1649 р.

Зборівську битву Поляки відчували як велику поразку. „Цей день, поки Польща буде, залишиться памятним упадком і різнею братії нашої, котрих трупи покрили на милю великі зборівські поля", писав один з польських старшин по закінчених боях. Українській стороні не принесла вона нового триюмфу, бо не повелося добути королівського табору; але все таки була се велика побіда, якої вислідом було те, що козаччина дістала напів незалежну територію Придніпрянщини, на якій Богдан Хмельницький почав орґанізувати нову українську державу.

VI

По зборівській битві залишилися на місці деякі памятники і топоґрафічні назви. На місці метенівсько-зборівської битви відшукано три давні фіґури.

1) Між Зборовом і Млинівцями на горбі, що на спеціяльній мапі є означений як кота 379, є велика камяна плита, що сторчить із землі вище метра; на ній з одного боку є слід зарисованих краями простих ліній, немов краї нагробної таблиці, нижче при землі вирізаний в камені хрестик.

2) Друга фіґура була на теперішнім гостинці на коті 395; зруйновано її підчас австрійсько-російських боїв. Є переказ, що цей памятник поставив 1849 р. якийсь російський ґенерал, довідавшися, що на цьому місці спочивають козаки. В 1929 р. на цім місці поставлено новий хрест, але злочинні руки його знищили.

3) Третий памятник є на полі між Зборовом та залізничою стацією; це камяна плита, широка 46 цм, висока понад землю на 56 цм, на ній вирізблений хрест.

Одна з тих фіґур згадується в описі ґрунтів Зборова з 1781 р. під назвою „млиновецької фіґури". Десь на границі між Зборовом і Млинівцями було поле зване „Окоп".

З другої битви по східнім боці Стрипи полишилася назва поля „Шанці", де стояв польський табор. В цій околиці на спеціяльній карті є назва „Окоп" біля Гребельки; така назва стрічається також в парохіяльних актах.

В самім Зборові заховався досить добре міський вал від полудневе-західної сторони. Церква Різдва Богородиці, звідки козаки острілювали польський табор, не істнує: розібрано її десь на початку XIX ст. і продано до села Цецеви, там вона згоріла підчас світової війни, — не знати, чи залишилася у кого її фотоґрафія. На місці, де стояла ця історична церква, тепер забудовання латинського пароха, — церковний ґрунт ще в давніші часи продано польському ксьондзові.

В Озірній дотепер пошуковань за памятками зборівської бутви не переведено.[1])

[1]) Порівн. І. Крип'якевич, На зборівськім побоєвищі, „Діло" 1929 ч. 166-168.

Зовнішно-політичне положення обєднаних українських армій у „Чотирокутнику Смерти“ в липні-серпні 1919[1])

Написав: *Др. Василь Кучабський*

В побідах проти большевиків у „Чотирокутнику Смерти“ показалося, як передтим підчас наступу Грекова в Галичині, що перемагані в одночасній війні на два фронти проти Польщі й Росії, українські сили вистарчали, щоби зєднані і вжиті в одному напрямку встоятися добре, однак проти єдної лиш Польщі, або проти самої тільки Росії. Алеж-бо не було серед тогочасного відношення військових сил у Східній Европі дрібницею те, чим Українці тепер, після підходу Галичан на наддніпрянський протибольшевицький фронт, розпоряджали для боротьби проти большевиків. Перше місце серед їхніх сил займали Галичане. Блискучі побіди Греківського наступу наповнили їх гордістю й вірою в себе, велике національне нещастя втрати їхньої тіснішої батьківщини скувало їх в одну цілість, яка трималася в купі беззастережним взаїмним довірям між старшинством і вояцтвом, залізною дисципліною, абсолютною невражливістю на всяку посторонню пропаґанду. Стійка в відбороні, хоробра в наступі, мала ця армія щоправда меншу здібність маневрувати, ніж привичні в своїй дуже рухливій війні до форсовних маршів Наддніпрянці. Вона принесла теж зі собою на Наддніпрянщину дещо зі своєї давної боязкости за свої крила й зади, тим більше, що вона знаходилася в країні з недовірчивим населенням, і тому ця армія не була така очайдушна як Наддніпрянці. Але за те вона відзначалася людяним поведенням з населенням[2]) і це, просто як цілком виїмкова поява в цілій тогочасній Східній Европі, відбивало яскраво від загального здичіння, від безоглядности й жорстокости в однаковій мірі революційної як і контрреволюційної сольдатески. Це правда, що в Східній Европі було і по боці большевиків і контрреволюціонерів чимало військових частин, яких погорда смерти далеко перевищала Галичан, правда теж, що між ними бували також поодинокі абсолютно реґулярні відділи. Але як ціла кількадесятьтисячна армія з майже бездоганною внутрішною орґанізацією, з етапами, які не знали ніяких надужить, з таким приязним відношенням до населення, що ця армія не відплачувала по военному звичаю навіть за свої принагідні кривди, тільки вирівнювала всі непорозуміння по добру, — були Галичани військом, якому рівного Східна Европа не знала від часу упадку Німеччини, — і всі ці прикмети робили цю абсолютно реґулярну армію здатнішою до того, щоб заспокоїти розхвильований край, щоб відновити в ньому міцний лад, державну адміністрацію й публичну безпеку, ніж якубудь іншу східно-европейську збройну силу. Отже народ аж лекше відди хав скрізь там, де він мав нагоду познайомитися з нею ближче, — і це принесло Галичанам необчислиму прислугу пізніше, коли вони тисячами лежали зголоджені й знуждовані, повалені пошестю тифу. Характеристичною річю для цього відношення було й те, що теж і зненавиджене і переслідуване всіми наддніпрянське жидівство звернуло свої симпатії до Галичан і помагало їм потім у багатьох місцевостях у їхніх тяжких часах. Тому не такою збройною силою, якої найбільше боялися, але зате такою яку її вороги — і большевицькі і Денікінські війська — поважали, була Галицька Армія, і це пояснило, чому ці противники пізніше старалися позискати її для себе, в такому часі, коли вона пропадала заповітрена і коли було легкою справою її знищити, замість переговорювати з нею. Для наддніпрянської держави з усім її безладдям на задах її військ була ця армія набутком, якого серед тогочасних обставин взагалі не можна було оцінити занадто високо[3]).

На другім місці стояли Наддніпрянці. Армія їхніх західних братів могла щоправда програвати битви, але вона була по самій своїй суті тим, що з себе уявляти мусить усяка збройна сила як підстава якоїсь держави. Але Наддніпрянці, як і зрештою всі інші армії контрреволюції, були по своїй суті споріднені не так з реґулярними арміями[4]), як радше з чужинецькими леґіонами, зложеними з очайдушних головорізів[5]). Ведені по части знаменитими старшинами ґенерального штабу колишньої російської служби, уявляли вони з себе надзвичайно відважну охорону границь[6]), але щойно зєднання цієї наддніпрянської военної очайдушности з галицькою орґанізаційною здатністю в запіллю могло наповнити відібраний війною наддніпрянський простір якимсь змістом дійсного державного ладу. Отже ніколи не була Над-

[1]) Ця розвідка є одним із розділів широко закроєної історично-політичної праці „Польсько-українська боротьба за Східну Галичину в рр. 1918-1923. Її ґенеза. Її перебіг. Її вплив на сучасне загальне положення в Східній Европі“. Цю працю автор приготовляє до друку в німецькому й українському виданнях. Інші розділи цієї праці появилися в „Дзвонах“, Річник І. ч. 1-2 і появляться в осінних числах цьогож журналу.

[2]) „Населення Вел. України почало цінити слухняні та орґанізовані гал. частини. Вони не грабували, не ґвалтували нарід, а радо допомагали йому по змозі навіть в домовій господарській праці“, так завважує наддніпрянський военний історик ґенерал М. Капустянський. Похід українських армій на Київ-Одесу“, Львів, 1921-22, часть III. ст. 51.

[3]) Пор. Капустянський, op. cit. Ч. III. ст. 15-17, Др. Степан Шухевич, Спомини з української-галицької армії 1918-1920, Львів 1928-1929, том III.

[4]) „Взагалі фронт і командування (в наддніпрянській армії, В.К.) були далеко сильнішими ніж тил“, підкреслює Капустянський, op. cit. Ч. III. ст. 91.

[5]) Битви Наддніпрянців з большевиками бували інколи надзвичайно повні втрат. „Ворог зробив останню спробу прорвати наш фронт і прожогом кинувся вперед“, так малює нпр. Капустянський, op. cit. Ч. III. ст. 115 смертельний бій одної оточеної большевицької дивізії 1. вересня 1919. „В 9-му полку (Наддніпрянців, В. К) забито командира куріня і всіх сотенних командирів. Призначених підчас бою нових сотенних командирів теж було всіх забито. Командира 7-мого полку двічи поранено... Одначе ворога відбито“. Це досить типічна картина більших наддніпрянських боїв — а їх були десятки.

[6]) Пор. Капустянський, op. cit. ч. III. ст. 17-19.

дніпрянщина Симона Петлюри така міцна, ніколи вона не була така близька до своєї державности, як після того, коли наспіли Галичане, і треба сказати, що Наддніпрянщина як порядкуюча протибольшевицька сила тепер далеко перевищала підприняття Денікіна, бо в нього все ще панували такі самі, або й гірші відносини в запіллю, як перед приходом Галичан у Симона Петлюри[1]).

Не лише з уваги на свою внутрішну здатність, але і теж щодо чистої мілітарної сили стояла тепер потуга Симона Петлюри лиш на третьому місці серед головних протибольшевицьких сил Східної Европи, зараз після Польщі й після армії Денікіна. Як відомо, офензива Галлєра в Галичині в травні 1919 розпоряджала 60-65.000 мужа чистої боєвої сили, і це була найбільша мілітарна потуга в цілій тогочасній Східній Европі. А ґенерал Денікін підприняв, виходючи з Кубанщини, в травні 1919 свою широко закроєну офензиву, яка завела його небаром майже під брами Москви, з такою боєвою силою, яка виносила лиш 40.000 мужа, 193 гармати і 621 скоростріл[2]) і щойно підчас посування вперед зростала. Тимчасом Українці, які — відрізані за весь час їхньої боротьби від усього світа — не діставали з закордону майже взагалі нічого, начисляли галицьких військ 12 серпня 1919 р. 49.795 мужа в харчовому стані, з цього 18-19.000 мужа чистої боєвої сили зі 157 гарматами і 546 важкими скорострілами, а реґулярних наддніпрянських військ 34-35.000 мужа в харчевому стані, з цього 15.000 мужа чистої боєвої сили зі 177 легкими й важкими гарматами й поверх 550 важкими скорострілами. Крім цього вони мали яких 15.000 нереґулярних повстанців. Отже разом мали Українці кругло 100.000 мужа при зброї, з цього реґулярних військ 85.000 мужа в харчевому стані, а коло 34.000 мужа — без нереґулярних — в боєвому з розмірно величезним технічним вирядом 335 легких і важких гармат і около 1.100 важких скорострілів[3]), і це була така потуга, яка дуже добре могла булаб встоятися перед Денікіном і навіть перед Польщею. Вся разом большевицька потуга була щоправда від цієї армії мало-що не в десяток разів більша, але наддніпрянське селянство вже пізнало було до того часу, що Симон Петлюра не мав наміру — як реакціонери армії Денікіна — відбирати йому його революційної здобичі під видом ґрунту, і тому воно чимраз охотніше прилучувалося до нього проти большевиків, так що підчас того, як ціле запілля Денікіна дуже швидко спалахнуло полумям аґрарної револьти, запілля Симона Петлюри, опановане в занятій частині галицькими етапними військами, навпаки все більше утихомирювалося. В наслідок цього стало для Українців можливим — якщоб тільки їм удалося створити якусь добре функціонуючу державну адміністрацію і якщоб вони дістали потрібний для цього виряд ззакордону —, перевести запасну мобілізацію з дуже великими виглядами на успіх — і ця мобілізація моглаб доповнити їхню армію може навіть і на 400-500.000 мужа, так що підчас того, як армія Денікіна не мала ніякого коріння в простолюддю, то Українці навпаки мали змогу створити дійсну народню армію, яка навіть сам-на-сам може моглаб устоятися перед усією совітською потугою, — при передумові, розуміється, що Українцям вистарчилоб орґанізаційної й провідної здібности.

Але треба було двох передумов, щоб цей цілий чисто мілітарний рахунок міг здійснитися: по перше такої гладкої, доцільної зіграности й співпраці між Галичанами й Наддніпрянцями, щоб в якомусь найкоротшому часі була охоплена міцною державною зорґанізованністю область занята Симоном Петлюрою, і по друге такої щедрої підтримки України з боку капіталістичного світа, якою тішилися Польща і Денікін.

Перша з цих передумов не сповнилася — і тому українська державність у „Чотирокутнику Смерти“ була з гори засуджена на загладу з внутрішно-політичних причин, а саме з причини галицько-наддніпрянського роздору. А що-до другої передумови, то фальшивою є принята сьогодні між Галичанами думка, що ніби-то катастрофа була спричинена тим, що Українці штурмували своїми військами проти большевиків не на Одесу, тільки на Київ. Наскільки цей спір „Київ чи Одеса“, є безпредметовий, так що все одно, чи Українці йшлиб на Київ чи на Одесу, вони неминуче в „Чотирокутнику Смерти“ пропалиб, — це покаже розгляд міжнародньо-політичного положення Українців в „Чотирокутнику Смерти“.

Після переходу Галичан за Збруч до боротьби проти большевиків на Наддніпрянщині у липні 1919 р. повстало, з закордонно-політичного боку беручи, позірно таке положення, яке було передумовою інтервенційних плянів французького маршалка Foch-а в лютім 1919[4]). Адже пропозиція ґенерала Berthélemy зміряла до того, щоб замирити Польщу з Галичанами і вжити їх на Наддніпрянщині проти большевиків. Тепер цей мир був Галичанам, хоч і проти їхньої волі, Польщею фактично накинений, бо тепер вони дійсно воювали лиш проти большевиків. Підійшовши 17 липня 1919 над Збруч, Поляки теж і собі не переслідували далі Галичан, — за виїмком їхніх незначних наскоків за Збруч для грабежу[5]). Цей стан фактичного перемиря приняв навіть небаром форму писаного договору. Дня 20. липня 1919 вислав був Симон Петлюра військову місію на чолі з полковником ґенерального штабу Ліпком[6]) до Львова, щоб вистаратися від Поляків не тільки формального перемиря, а ще й співпраці проти большевиків. Ця місія вимагала спершу від польської Начальної Команди на перші часи перемиря над Збручем, а на пізніше відступлення на річ Галичан областей на схід від т. зв. „лінії Дельвіга“ з 16 червня 1919 включно з Тернополем, — але вона покінчила свої ведені далі в Дембліні переговори з польським військовим представництвом під головуванням ґенерала Дурського договором із 1. вересня 1919, який признавав за демаркаційну лінію Збруч і — починаючи від Волочиськ — ту східну границю для Польщі, якої вимагав Дмов-

[1]) Пор. Elias Hurowicz, Geschichte des russischen Bürgerkrieges. Berlin 1927. 154-201.

[2]) Hurowicz op. cit. ст. 144.

[3]) Капустянський, op. cit. ч. III. ст. 90-91.

[4]) Себто в часі побуту місії Berthélemy у Львові. Інтервенційними плянами французької військової політики на Україні займається розвідка автора п. з. „Українська дипльоматія і держави Антанти в 1919 ому році“, яка появиться в осінних числах „Дзвонів“.

[5]) Капустянський op. cit. ч. III. ст. 96-97, 112. Шухевич, op. cit. Том III. ст. 18 f

[6]) До цієї місії належали крім цього: Наддніпрянці підполковник ґенерального штабу Левчук, державний інспектор Мшанецький і сотник Руцький та Галичане сотники Семен Маґаляс, Остап Луцький і Роман Гузар; обидва останні попали туди з галицької місії отамана Шухевича, яка успіху не мала (Капустянський, op. cit. ч. III. ст. 92-95).

ський[1]). Це була така лінія, яка бігла почерез середущу Волинь аж до Мозиря над Припятю, значно східніше від нинішної східної границі польської держави. Але так чи сяк, а війна України проти Польщі була покінчена. Швидко після переходу через Збруч побільшили Галичане рука в руку з Наддніпрянцями посідану Симоном Петлюрою область кількакратно, так що майже по Припять на півночі, майже по Дніпро на сході, майже аж під Одесу на півдні сягала в решті решт хвилево опанована область. Отже Українці не мусіли прийти перед Париську Мирову Конференцію „з пустими руками“, перед чим їх у лютім 1919 р. остерігав Berthélemy, обіцюючи їм за успіхи в боротьбі проти большевиків признання української державности. Осьтак — як здавалося — усе на це складалося, щоб Симон Петлюра осягнув тепер ту протекцію Франції, якої він так горячо бажав.

Військова місія під проводом полк. Ліпка у Львові 31.VII. 1919 р. З Галичан сот. Луцький, сот. Маґаляс і сот. Гузар.

Супроти значної, власної воєнної сили, яка у боротьбі проти большевиків побідно посувалася на всі боки вперед, почувся тимсамим Симон Петлюра разом з наддніпрянським військовим командуванням в праві сподіватися, що після гірких досвідів у повстанню проти гетьманщини в листопаді 1918, після тої несподіваної жилавости, з якою поборювана звідусіль українська гидра не тільки втримувалася при життю виключно власними своїми силами, а ще й ставала знов міцніше на ноги, ні Антанта ні російська контрреволюція не поважуться й надалі легковажити український національний рух як якусь quantite négligeable, тільки що навпаки вони тепер признають українську державність одним із найважніших факторів у боротьбі проти большевизму[2]). Про це свідчило теж, що як тільки галицькі „большевицькі банди“ — як Галичан називало рішення антантської Найвищої Ради з 24 червня 1919 — покинули Східну Галичину, в Камянці Подільському осіла інтераліянтська військова місія Французів, Анґлійців і Американців, щоб приглянутися цим „бандам“ зблизька. Отже цій власне місії й предложив Симон Петлюра 30. липня 1919 свій плян знищення большевизму. Він вимагав від Антанти такої самої підтримки воєнним матеріялом, яку отримували інші контрреволюційні армії, і він обіцював повищити силу українських армій на 400-500.000 мужа. Ця обіцянка не була така вже дуже легкодушна — адже армію, яка мала такий добрий кадр як Галичани, дійсно можна булоб збільшити в пятеро. а загальна мобілізація прихильних уже в тому часі наддніпрянських селян не була фантазією, як нпр. у Денікінській армії, яка своїми знущаннями заганяла селянство в отвертий бунт. Українська армія, так говорив далі Симон Петлюра, булаб негайно вжита проти большевиків, а про питання, чи Україна після знищення большевизму й надалі остане в якомусь державному звязку з Росією, чи навпаки повинна стати самостійною державою, малиб рішити після перемоги контрреволюції Законодатні Збори самої таки України.

Зі стратеґічного боку керувався наддніпрянський плян такими міркуваннями: з наміром заняти Москву через Харків-Курськ-Орел саме посовуєтсн Денікінська армія з Донщини вперед. Тимчасом цій акції грозить як найбільша небезпека від того, що над Дніпром аж до Чорного Моря й до Одеси стоїть значна большевицька армія, яка загрожує лівому крилови й задам Денікінської армії й приневолює її звязувати значні свої сили на прикриття в цьому напрямку. Отже Українці мусять узяти на себе завдання знищити цю большевицьку армію і тому треба їх вжити насамперед для заняття Київа й Одеси, щоб вони пізніше долучилися до лівого крила Денікінської армії, рушили з Київа на північний схід аж до лінії Ніжин-Чернигів на північнім Лівобережжі і станули на цій лінії як теж і над Припяттю по другім боці Дніпра. Рука-в-руку з лівим крилом Українців над Припятю мусіли б одначе здвигнутися з місця польські армії Ці повинніб окупувати, від заходу йдучи, Білорусь на північ від Припяті і посунути над Дніпро біля Річиці на захід від Гомеля, під Могилів над Дніпром і під Витебск на північ відсіля. Російським контрреволюційним військам, особливож армії Денікіна, булоб тоді легко роздавити большевизм у замкненій з усіх боків Великоросії на побоєвищах навколо Москви. Ось і весь плян Симона Петлюри.

Наскільки доцільний був цей плян, щоб большевиків знищити — але щоправда не щоб на їх місці відбудувати одностайну Росію —, настільки теж він був і нездійснимий і фантастичний, бо він відпові-

[1]) Політика Дмовського є розглянена в розвідці автора п. з. „Польська диплиоматія“ і „Східно-галицьке питання“ на париській мировій конференції в 1920-ому році, яка появилася в „Дзвонах“, Річник I. ч. 1-2. Цією дермаркаційною лінією було: Волочиськ на східному березі Збруча в польських руках — Базалія в українських — Славута в польських — Шепетівка в українських — Корець в українських — Олевськ у польських — Мозир над Припятю в польських руках. (Капустянський, op. cit. ч. III. ст. 94).

[2]) Капустянський, op. cit. ч. III. ст. 62-64.

дав одним лише українським бажанням, але не відподав ні російським ні польським намірам, так що в наслідок цього большевизм став непереможною силою у Східній Европі.

Навіть для Румунії, у якої природньому інтересі в тому часі ще найбільше з усіх держав Східної Европи лежало створення якоїсь української буферної держави на захід від Дніпра — навіть для Румунії було з уваги на ще непевне посідання Бесарабії небажано, щоб відносини в Східній Европі в якомусь швидкому часі стабілізувалися, все одно чи з якоюсь самостійною Україною, чи й без неї. Отже бажання, щоб метушня в Східній Европі протягнулася по змозі як найдовше, але-ж бо разом із тим теж і страх перед безпосередною стичністю з большевиками, казали Румунії запускатися тільки дуже нерадо в політичні переговори з Наддніпрянщиною [1]), але за те постачати наддніпрянським військам набої в таких маленьких скількостях [2]), що їх було замало, щоб дозволити на якесь більше розгорнення наддніпрянських збройних сил, та було якраз досить, щоб Наддніпрянцям уможливити на ряд місяців безпосереднє прикривання румунської границі. Ця допомога була навіть до тої міри підозрілої вартости, що коли один наддніпрянський корпус — „Запоріжці" — був у квітні 1919 приневолений в наслідок евакуації Одеси Французами і в наслідок большевицького пролому на північ від нього — відступити з околиць на північ від Одеси на окуповану румунами бесарабську область, де той корпус роззброєно й інтерновано, то Румунія нарешті — в травні 1919 — вправді дозволила на поворот цього корпусу через Східну Галичину в середущу Волинь, але затримала всі його обози, зброю й припаси і їх ніколи вже не віддала [3]). Отже навіть на Румунію не можна було спуститися: ціла румунська „допомога" походила з тих припасів, які Румуни передтим у Наддніпрянців заграбили.

Ще гірше було що-до Польщі. В тому часі, коли Berthélemy робив у лютім 1919 свою мирову пропозицію Галичанам, була Україна без уваги на крайно невідрадні й сумні внутрішні відносини на „директоріянській" Наддніпрянщині більшою мілітарною потугою ніж Польща і ніж армія Денікіна, яка в тому часі що-лиш орґанізувалася. Теж інтервенційні пляни Foch-а ще не були в Парижі „Найвищою Радою" відкинені. Отже оставала можливість, що в наслідок приняття Berthélemy-вських умов Галичанами як теж в наслідок натиску французької мілітарної партії, яка в тому часі була близька до того, щоб запуститися в якусь гру з Україною, переможуть у Польщі в її відношенню до України не погляди Дмовського, що Україна безумовно повинна бути поділена між Польщу й Росію, тільки навпаки переможе думка, що Польщі треба задоволитися на українських землях тим, що їй давав Berthélemy і зрештою не треба перешкоджувати заснуванню якоїсь української держави, тільки навпаки треба навіть якийсь український буфер проти будучої Росії просто підтримувати. Але тепер ця картина змінилася цілковито. Франція не була вже тепер в Україні заінтересована, хіба що сама Польща захотілаб поспекулювати на заснуванню якоїсь наддніпрянської державки, бо плян Foch-а вже там цілковито провалився і переміг був цілковито погляд Clemenceau-а, який бажав не лиш на заході, проти Німеччини, а й на сході, проти большевиків, обширної Польщі. А від часу Галлєрівського наступу в травні 1919 переміг у Польщі остаточно напрямок Дмовського. Він-же змагав до того, щоб насамперед — поки в бувшій Росії продовжувалася метушня — захопити таку східну границю Польщі, яка сягала значно далі на схід, між кордони нинішної польської держави. Вправді бажаним було для цього напрямку з уваги на гноблення Українців колись у будуччині, щоб відновилась одностайна реакційна Росія [4]) — але поки-що в нього не було й на гадці робити хоч що небудь, щоб уже в найблищому часі — як це пропонував Симон Петлюра — большевизм знищити, тільки навпаки цей напрямок прагнув того, щоб „російська колотнеча" продовжувалась, аби Поляки мали час границю Дмовського не тільки мілітарно заняти, а ще й для будуччини забезпечити. В цім змислі було воно для Польщі з природи річи поки-що бажаним, щоб Українці ще якийсь час на схід від Збруча товклися з большевиками. Тому й не переслідували Поляки навіть і без перемиря Галичан за Збручем. Але Поляки цілком точно здавали собі справу з того, що без своєї східної галицької воєнної бази Українці в ніякому разі не можуть встоятися проти большевиків [5]), і вони відкладали дальше посовування Польщі на Україні вперед з метою захопити — як цього вимагав Дмовський — ще й Проскурів і Камянець Подільський до часу, аж Українці в боротьбі проти большевиків упадуть [6]). В міжчасі Поляки змагали тільки до того, щоб — поки Українці були цілком заняті боротьбою проти большевиків — легкими зусиллями, бо майже за плечима Українців, осягнути границю Дмовського на північ від Збруча і в середущій Волині. Цю границю подали теж Поляки 15. серпня 1919 представникам Симона Петлюри в Дембліні як демаркаційну лінію, і рівночасно вже маширували чотири, майже пять польських дивізій — з цього дві з Галлєрівської армії — з 42000 мужа в харчевому і з 24000 мужа в боєвому стані вперед, щоб осягнути цю границю [7]). Наддніпрянці вмовляли в себе, що істнування якоїсь наддніпрянської держави нібито

---

[1]) Капустянський, op. cit. ч. III, ст. 87 замітка.

[2]) Кастянський, op. cit. ч. III. ст. 7, 41, 87.

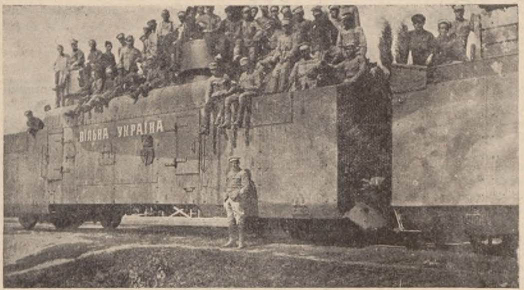
[3]) „Европа не лише нам не допомагала і сама лякалася большевиків, а навіть наші останні запаси амуніції відбирала і лишала нас з голими руками", жаліється Капустянський, op. cit. ч. I. ст 24. Добича, яку зробили при цьому Румуни, виносила: 80 легких і важких гармат, 700 важких скорострілів. 15.000 крісів, 7 міліонів набоїв до крісів, 34 000 ґранат, 2.500 ручних гранат і 140 залізничих ваґонів з припасами з одягу, виряджения й харчів. (Пор. теж Павло Христюк, Замітки і матеріяли до історії української революції 1917-1920 рр. Віdень 1921-1922. Том. IV. ст 116).

[4]) (Michał Bobrzyński), Wskrzeszenie Państwa Polskiego, Краків 1920-1923, Том II. ст. 147.

[5]) »... Особисто я проти того, щоб польські війська відходили назад за лінію Дельвіґа,« сказав шеф штабу польського східньо-галицько-волинського фронту, полковник Кесслєр 17. липня 1919 у відповідь на пропозицію перемиря з боку галицької місії отамана Шухевича, »бо це деморалізувалоб наших людей і вони слушно питалиб, за що вони боролися й стільки жертвували, щоб прийти до Збруча Але як думаєте ви вести з большевиками війну, коли ви не маєте ніякої операційної бази?« »Якраз для того потребуємо цього шматка Східної Галичини«, відповів Шухевич (op. cit. Том. II. ст. 164-165).

[6]) Так теж і сталося пізніше, в листопаді 1919, коли Поляки окупували Камянець Подільський.

[7]) Witołd Hupert, Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołynia w roku 1919. Львів-Варшава 1928. ст. 104-107.

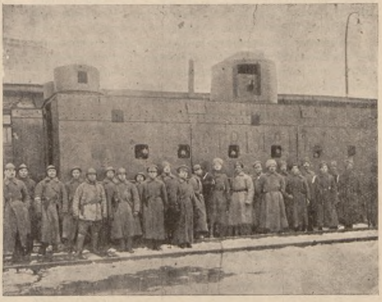

Панцирник УГА. „Вільна Україна“ в боях проти Денікіна під містом Кальним враз з пробоєвим курінем бриґади УСС. у вересні 1919 р.

„лежить в інтересі Польщі“. Отже зі здивуванням, майже з вдячністю приймали вони до відома факт, що польські війська не переступали цієї границі Дмовського, хоч перемиря з ними увійшло в силу аж 1. вересня 1919 [1], хіба щоб принагідно пограбувати наддніпрянські обози [2]), і в цьому вони бачили потвердження свого припущення, що Польща далаб себе прихилити до воєнного союзу в змислі Петлюрового пляну. Вищі наддніпрянські військові кола тішилися навіть, що польська армія прикривала ліве крило української“, так що на ґрунті цієї суто мілітаристичної наївности в політичних справах почали в цих кругах ширитися польонофільські сентименти [3]). Тимчасом усе це не мало нічого спільного з ніякою склонністю Поляків брати участь у якійсь загальній коаліції — а ще до того з Українцями — для остаточного знищення большевиків. І тому Симон Петлюра будував щодо Польщі у ще значнішій мірі ніж щодо Румунії на леді, якщо він вірив, що ще знайде опору в Польщі, і не пізнавав того, що час для такої підтримки вже минув, що навпаки в польській політиці вже рішуче перемогла думка Дмовського про поділ України в союзі з Росією і що Українцям припадала тепер ще тільки сумна роля забезпечувати Полякам їхні здобутки на українських землях, аж поки Польща не зміцніє настільки, що „стане оплотом і заслоною сама собі“, а Українці за той час не проллють у свому „Чотирокутнику Смерти“ останньої своєї крови.

Це уступлення Польщі й Румунії нә бік споміж числа дійсних протибольшевицьких сил мало за свій наслідок — чого ані в тому часі ані пізніше не бачили польонофільські Наддніпрянці, а в напрямку на польонофілізм почав тепер теж і Симон Петлюра особисто розвиватися і то чимраз виразніше —, що обєктивно вийшло таке, що весь тягар боротьби проти большевизму ляг виключно на російську контрреволюцію і на Україну. Але й теж що-до російської реакції виявився плян Симона Петлюри хибним, правда не тому, що він сам по собі був неправильним, а тому, що ота реакція була короткозора.

Дві ріжні основні сили ділали в східно-европейській боротьбі проти большевизму, в тому процесі, який є знаний під назвою „російської горожанської війни“. Одною з них, новоповставшою силою на руїнах царату поруч із московським большевизмом, силою з великими виглядами на будуччину, був змагаючий геть від Москви й Петрограду автономізм згл. сепаратизм немосковських народностей — як ось Українців — і тих великоруських племен — як ось сибірські або донські козаки —, які зберегли були деякі рештки територіяльної автономії перед петербурським централізмом. Другою уже занепадаючою основною силою східноевропейської контрреволюції був колишній носій царського режиму, була реакція, репрезентована вищою верствою, зложеною

Панцирник УГА. „Стрілець“ на Великій Україні.

з великоземлевласників, промислових і торговельних капіталістів, зі старого старшинського корпусу та зі старої бюрократії, — реакція, яка в національному відношенню почувала себе „общерускою“ й була осіла у всіх провінціях колишньої Росії.

(Далі буде).

[1]) Пор. Капустянський, op. cit. ч. III. ст. 94.
[2]) Пор. Капустянський, op. cit. ч. III. ст. 96-97, 112.
[3]) Пор. Капустянський, op. cit. ч. III. ст. 95.

В Юнацькій Школі

(Спомини М. А.)

1. Після трагедії УГА.

В ночі з 26 на 27 квітня 1920 р. в с. Глубічку між Житомиром і Бердичевом, скінчив своє істнування, зложивши зброю польським військам, 3 курінь І. полку І. бригади УСС.[1])

Ранком після ревізії завели нас Поляки до городу, окруженого парканом, де простояли до ночі. На ніч запровадили нас за місто, до галі, де колись стояли російські літаки. Тут був провізоричний табор для полонених Галичан і большевиків

До цієї галі приводили щодня нові відділи полонених. Наших старшин відлучили від нас й примістили їх десь у місті. Полонених брали до всяких робіт.

Одного дня прибули до нас бувші старшини 3 куріня (пор. Іваницький, пор. Галушка й інші). На шапках мали вже жовто-блакитні відзнаки. Вони повідомили нас, що стараються за приняття нас до Армії УНР. Після короткої гутірки вони відійшли до міста. За якийсь час прибув польський старшина і виділив зпоміж полонених усіх Галичан. Нас відпровадили на стацію, де ждали на нас наші старшини. Ми сіли до ваґонів і від'їхали до Житомира.

На стації в Житомирі повівав білий прапор з червоним написом: „Хай живе вільна Україна". На стації залишила нас польська сторожа й провід над нами переняли наші старшини. Під їхнім проводом удалися ми до будинку ґімназії при Пушкінській вулиці, де уладжено збірну станицю Галичан. Сюди прибули деякі Галичани з Київа, які донесли нам про долю тих, що були в Коші ЧУГА. в Київі.

Старшини висилали делеґацію до начального командування військ УНР. і в звязку з тим агітували серед стрільців за вступленням в ряди Армії УНР. Одначе стрільці-селяне рвалися домів; не чекаючи на перепустки від польської військової влади, що зволікала з їх видачею, щоденно відходив гурт стрільців-селян пішки до Галичини. Дуже незначне число стрільців (між ними і я) пішли за голосом старшин, заявляючи охоту вступити на службу до Армії УНР.

В половині травня прибули польські старшини до нашої станиці. Зробили збірку бажаючих вступити до Армії УНР. і заявили, що хто не хоче, цей відїде домів. Після того ми відійшли під проводом наших старшин на двірець, щоби від'їхати до уенерівської частини до Бердичева. Ті, що не заявили своєї охоти вступити до уенерівської армії, залишилися в Житомирі під опікою польської військової влади. Чи скоро дісталися до Галичини, не знаю.

В Бердичеві в казармах на Лисій горі формувалася в той час 6 запасна бригада Армії УНР. Там і зголосився наш відділ. Прибувших галицьких старшин приділено до сформованої старшинської сотні, а із стрільців і підстаршин сформовано сотню, доповнену свіжими тамошніми добровольцями. Ми вже застали кілька сотень сформованих із Придніпрянців, що були після листопадової траґедії 1919 р. інтернованими в Польщі. Було це військо вже вимуштроване та добре умундуроване; на російський лад роблено що вечора „провірку", після якої відспівувано „Отче наш" та „Ще не вмерла". Одна з тих сотень містилася в казармі в нашім сусідстві; в цій сотні бунчужний учив вечорами співати народніх пісень.

Інакше представлялася сотня, в яку попали Галичани. Бунчужним призначено сюди Галичанина, що будучи в польськім полоні замішався між Наддніпрянців, і в цей спосіб видістався з-за дротів. Добровольці з Волині і Київщини були збираниною, під національним оглядом не дуже відомою. Після сотенної провірки затягнули „Отче наш, іже єсі на небесєх", одначе „Ще не вмерла" не втяли. Треба було піддавати їм слова гимну; щойно за словами неспівучих Галичан підтягали вони „Ще не вмерла".

В 6-ій зап. бриґаді побув я не більше тижня. Після того, коли вибирано стрільців з відповідними кваліфікаціями до юнацької школи, я теж зголосився туди. Дня 24 травня прибув наш відділ юнаків-новиків з 6 зап. бриґади до станиці „Камянецької Пішої Юнацької Школи" у Винниці в забудованнях Мурів.

Юнацька школа була тоді щойно в стадії формування. Начальником школи був полковник О. Пучківський, його помічником (директором наук) підполковник Лорченко, старий педаґоґ, здається директор ґімназії із Сквири (про Сквиру й орґанізування там українського руху він дуже часто натякав). Школа складалася з одної пішої сотні та кулеметної чети. Нашим відділом доповнено кулеметну чету й утворено кулеметну сотню та сформовано другу пішу сотню. Пізніше з нового напливу юнаків сформовано третю пішу та кінну й гарматню сотні.

Мене приділено до кулеметної сотні. Командантом її був сотник Ліханський, молодшим старшиною був хор. Созонтів; пізніше в Камянці приділено ще пор. Луцького. Всі вони були — на мою думку — свідомими Українцями. Із молодших старшин, що були в інших сотнях, тішився симпатією юнаків молодий Кубанець хор. Погиба; коли ми прибули з Бердичева, він одинокий зі старшин ввійшов у наш гурт і розпитував, звідкіля ми; довідавшись, що в нашім відділі багато Галичан, заявив хор. Погиба, що він з далекої Кубані, висловлюючи бажання, щоб усі Українці від Карпат по Кубань зєдинилися для виборення своєї державности. Серед юнаків-Наддніпрянців був елемент ріжний: були Українці свідомі, були й новоспечені. Свідомі Українці ставилися до Галичан прихильно, менше свідомі займали або неясне становище або витворювали свої погляди щодо нас на основі інформацій польонофільського „Українського Слова", яке виходило в Житомирі.

Поза військовим та фізичним вишколенням, що відбувалося все перед полуднем, були пополудні виклади з обсягу військового знання та українознавства. Не відбулося тих викладів у Винниці багато з причини нашої евакуації після прорвання Буденним польського фронту в перших днях червня. Лекції із внутрішної та полевої служби, подавані молодшими старшинами, обмежувалися до читання

[1]) Гл. „ЛЧК." 1930, кн. V, стор. 9-10 „Із стрілецьких споминів"; в цім нарисі, писанім в часі побуту на чужині, де не було у мене записок, вкралися похибки в датах, які ось тут спростовую: замість „з 10 на 11 квітня" має бути: „з 13 на 14 квітня", зам.: „22, 23, 24" має бути: „24, 25, 26" (роз. квітня).

статутів. З педаґоґічним хистом викладав телефонне діло старий підполковник Лорченко. Він все заохочував юнаків до щирої праці та використовування кожної хвилини. З викладів українознавства дуже захоплювали юнаків лекції з історії українського письменства В. Чехівського, б. премієра в першім кабінеті міністрів Директорії УНР.

Коло 10 червня ми покинули Винницю. Юнацька Школа відмашерувала в напрямі Камянця; незначну кількість юнаків приділено до вартування при ваґонах з майном Школи, що після відїзду з Винниці остановилися на якийсь час на стації Гречани біля Проскурова. Тому, що мої чоботи ще з Галицької Армії не надавалися вже до маршу, приділено мене теж до тих „маркирантів,“ що їхали поїздом. З нами був також підполк. Лорченко. Він зібрав раз в Гречанах юнаків та говорив дещо на тему наших завдань; притім висловив він свою радість зприводу того, що серед юнаків є Галичани, „у яких національна справа стоїть дуже високо.“

З кінцем червня прибули ми до Камянця; майже рівночасно примашерувала Юнацька Школа. Юнаки, що були в цім марші, оповідали про переполох сільського населення перед союзним військом, яке чинило ріжні пакости. В Камянці задержалися ми на короткий час; червоні вже зближалися. Польські війська опустили Камянець на два дні перед нами.

В той час довідалися ми про поїздку В. Винниченка з закордону на радянський бік; це викликало в декого з нас надію на примирення УНР з Радянщиною, бож союз УНР з Польщею був не тільки для Галичан, але й для свідоміших Наддніпрянців болючим.

Около 10 липня опустили ми Камянець й подалися до галицької границі в напрямі на Жванець. По дорозі в часі відпочинку шкільний лікар, молодий Кубанець Теліга виґравав на бандурі думи Шевченка: „Встає хмара з-за лиману“ (Тарасова ніч) та „Літа орел, літа сизий“ (Гайдамаки).

Поминувши Жванець, зближалися ми до Збруча. Яких 500 кроків перед Збручем відпочинок. Я користаю з того і йду над Збруч; передімною галицьке село Окопи. Якраз до мосту над Збручем надїхала підвода з козаками й скорострілом. Чую слова козаків: „От ми вже в себе дома;“ — мабуть Галичани, думаю. Підходжу до них і довідуюся від них, що вони дійсно Галичани; є в Херсонській дивізії, якої командантом є відомий з часів українсько-польських боїв у Львові полк. Долуд; самаж Херсонська дивізія майже самі Галичани з І. бриґади У. С. С.

Посуваємося дальше на захід; минаємо тихі галицькі села; ті самі селяни, що перед роком з плачем прощали Галицьку Армію, тепер байдужно глядять на нас. Польське військо вже опустило ці околиці, тільки денеде можна було стрінути переляканого польського вояка, що блукав відірвавшись в паніці від свойого відділу. З Окопів через Бабинці, Звинячку, Мельницю, Шупарку, Заліщики прибуваємо до с. Жежави; тут на поромі переправляємося через Дністер. В ночі приходимо до Городенки і негайно ладуємо своє майно до ваґонів. Ще в ночі виїзджаємо з Городенки; їдемо через Коломию, Станиславів, Ходорів, Стрий, Дрогобич, Самбір, Хирів, Перемишль, Ярослав, Ланцут, Ряшів до Ясла. В часі постою поїзду на стації не вільно було виходити на місто; на кожнім двірці була польська варта. Це так виглядало мов би то ми їхали за дроти й тому дехто з юнаків пробував утечи до Дієвої Армії.

В Яслі пробули ми менше більше тиждень. Школа кватирувала в місті, кулеметнаж сотня біля стації в забудованнях тартаку. Під кінець нашого побуту в Яслі прибув сюди полковник (опісля ґенерал) Микола Шаповал і перебрав від полк. Пучківського провід над Школою.

Одну подію з нашого побуту в Яслі хочу подати. Майже перед самим відїздом улаштувала кулеметна сотня у своїй станиці вечірок, на якім в приявности запрошених власників тартаку відспівано українські народні пісні. На другий день перед самим відїздом вислано мене як знаючого польську мову до власника тартаку в справі належитости за кватирю. Власника я не застав, тільки його жінку. На моє зчудовання заговорила вона до мене по українськи, признаючись, що є по походженню Українкою, та що походить з Бучаччини. Говорила, що її зворушили наші пісні й просила, чи не моглиби ми її оставити якого українського співанника з нотами. Видно, що наша пісня була для цієї заточенниці євшан-зіллям.

Виїзд з Ясла був по наказу Гол. Отамана, що хотів мати Юнацьку Школу в прифронтовій полосі. Через Сянік, Хирів, Самбір, Стрий, Ходорів прибули ми около 25 липня до Станиславова. В Хриплині біля Станиславова в ваґонах була в той час ставка головного Отамана. Ще заки ми виґружалися з ваґонів для постою в Станиславові, зробив от. Петлюра в товаристві премієра В. Прокоповича перегляд поодиноких сотень Юнацької Школи.

Цей перегляд був досить дивний. Сотник Ліханський уставив кулеметну сотню біля ваґонів і здав звіт от. Петлюрі. Цей приняв звіт і проходжувався дальше з Прокоповичем, а доходячи до Ліханського кидав якийсь запит відносно нашого вишколення.

В Станиславові помістилася Юнацька Школа в будинку тюрми на Діброві, відомої задля побуту в ній М. Січинського. Як помічника начальникові школи приділено в перших днях нашого побуту на Діброві полковника Трутенка. Після вичищення вільних келій, від яких спершу віяло відразою, ми скоро привикли до цієї нашої станиці. За часів української влади в Галичині стояв тут Кіш У. С. С., по якім залишилася таблиця на каплиці коша. В цій бувшій стрілецькій каплиці улаштовано бібліотеку й читальню. Тут також виголосив ґен. М. Шаповал кілька викладів на тему українського державного будівництва. У своїх викладах підчеркнув Шаповал між іншим неможливість збудування української держави без співучасти Галичан, які є нацією скристалізованою в західно-европейськім значінні та мають кадри національно свідомої інтеліґенції. Тому — на його думку — хибною є політика того українського уряду, що зрікається навіть хвилево Галичини. „Ми можемо — говорив ґен. Шаповал — зректися на якийсь час Волині, Чернигівщини і це нам не перешкодить в будуванні української держави, але без Галичини ми української держави не збудуємо.“ Крім ґен. Шаповала мав ще виклад на тему нашої політичної орієнтації міністер праці О. Безпалко. Проф. І. Фещенко-Чопівський зреферував господарське становище України до Московщини.

З огляду на плянований відступ уенерівських військ на правий бік Дністра вислано в половині серпня Юнацьку Школу на Дністер під Галич для вартування, заки переправиться Дієва Армія через ріку. В часі нашого вартування переправлялася через Дністер біля Галича Київська Дивізія Ю. Тютюника.

Переправлялися смагляві, закалені в бою козаки, ріжно вбрані, тільки стріхаті із шликами шапки були козацьким одностроєм. Глянеш на них і здається тобі, що бачиш колишніх Запоріжців; любуючись їхнім бадьорим виглядом забудеш на хвилину про сумну дійсність.

В Станиславові ми знову до ваґонів. Ще перед виїздом довелося нам бачити командуючого Дієвою Армією ґен. Омеляновича Павленка. Не зсідаючи з коня, велів юнакам стати кругом себе. Говорив галицьким виговором. По короткій бесіді просив юнаків заспівати пісню, яку найбільше люблять. Юнаки затягнули „Не пора," а опісля „Ми гайдамаки." Павленко усміхнувся та сказав після відспівання цих пісень, що він думав, що юнаки найбільше люблять „Ще не вмерла".

Зі Станиславова відїхала Юнацька Школа до Надвірної. Деякі з юнаків Галичан, що мали знайомих в тих околицях, опустили школу. У мене було бажання, щоби ми як найскорше відступили до чехословацької границі; там мігби я дістатися до своїх Галичан. Хоч до мене відносилися товариші Наддніпрянці дуже ввічливо, то все таки душевно не чувся я добре.

Тимчасом червону армію відкинено від Дністра й ми знов повернули до Станиславова. Після повороту Юнацька Школа помістилася на якийсь час в будинку вселюдної школи при вул. Липовій, а на виклади ходили ми до будинку української ґімназії при тійже вулиці. Згодом, коли почато шкільне навчання у станиславівських школах, перенеслися ми знову до своєї попередної станиці на Діброві.

Майже двомісячний побут в Станиславові дав змогу продовжувати вишколення. Почалися знову виклади з військового знання та українознавства. Українознавство подавали нам учителі української ґімназії, а саме Кисілевський — мову, Чайківський та Лепкий — літературу, а Рудницький ґеоґрафію України. Історію України викладав професор Камянецького університету В. Біднов. Серед військових лекторів були такі, що з трудом говорили по українськи.

З кінцем жовтня відвідав я свою рідню. Розвідавшись, що ще зможу далі вчитися в ґімназії, рішився я звільнитися з Армії УНР. Тому після повороту з відпустки подався я до шкільного рапорту в цій справі; одначе заки розглянено моє прохання, мусіли ми покидати Станиславів та їхати за Збруч. Про цей останній мій побут за Збручем згадав я вже в іншім місці.[1])

---

[1]) Л. Ч. К. 1930, ч. 12, стор. 7-8. „Останній відступ."

Окремий Стрілецький Запорожський Курінь

(Причинки до історії Українського Війська 1917-1920 рр.)

Написав *Р. С.*

Під натиском большевиків від півночи з боку м. Білгорода і від сходу та полудневого сходу з боку мм. Чугуїва і Змієва евакуовано 1 січня 1919 року м. Харків. Харків саме в цей день знайшовся в смузі бойових ділань, а крім того можна було в звязку з наближенням большевиків сподіватися заворушень серед місцевих робітників, успосіблених дуже прихильно до большевиків. Нажаль в місті майже не було збройної сили — все було на фронті. В складі Харківської Місцевої Командатури евакуовано „Команданський курінь", який в тім часі складався з 40-45 старшин і десятки козаків, бо щойно починав своє існування. Ще перед 1 січня евакуовано до м. Полтави всі повітові командатури Харківщини з міст вже опанованих большевиками.

Штаб Армій Лівобережного фронту знаходився під той час в м. Полтаві й туди напочатку виїхали всі установи з Харкова, щоб одержати остаточні розпорядження про своє майбутнє. Штаб розпорядився в той спосіб, що зарядив відсилку всіх установ до м. Винниці в розпорядження Військового Міністерства, а Команданський курінь Харківської Місцевої Командатури на внесок команданта полковника М. Попсуй-Шапки переіменував у „Окремий Стрілецький Запорожський Курінь" і визначив йому м. Лубні на місце постою, давши тритижневий термін на сформування. Внесок полковника Попсуй-Шапки базувався на бажанні всієї старшини куріня, зокрема нового його команданта, який був раніше в складі запорожського корпусу, тому й курінь став запорожським. Командант куріня був призначений і начальником залоги м. Лубень та йому підпорядковано Золотоношського і Хорольського „воїнських начальників" — місцеві орґани для обрахунку і поклику зобовязаних військовою службою. Зроблено було це нате, щоб курінь мав звідки брати людей для доповнювання. На орґанізаційну працю і харчування людей одержав командант куріня згори двацять тисяч карбованців від Армійського Інтенданства. Необхідно сказати, що сума та, навіть і в тім часі, була аж надто малою. Дня 5 січня курінь приїхав до м. Лубень і напочатку залишився у ваґонах на стації, а дня 8 січня розташувався в місті, зайнявши призначений йому лубенським повітовим комісарем будинок духовної школи.

В Лубнях перебували в тім часі: кадри 36 піхотного полку, команданська кінна сотня так звана „Тимківська" (від с. Тимки), між іншим цілком збольшевичена і розгромлений в часі повстання проти гетьмана штаб 12 дивізії. Повітовим командантом був хорунжий Сузима, його помічником хорунжий Синельник. Як відомо, був це час, коли місцева адміністрація так військова, як і цивільна не мала звязку з центром, була здезорієнтована, заскочена бігом подій і тому ніякої активности, хочби й хотіла, не виявляла, а лише пасивно приглядалася щораз то глибшому збольшевичуванню деяких ґруп населення під впливом аґітації большевицьких комісарів та цілковитій пасивности, байдужости решти. Так було в Лубнях, очевидно так було, коли й не ґірше, в інших містах та населених пунктах, загрожених нестриманою навалою больше-

вицьких військ. Збольшевичена голота, якій потурав Лубенський начальник міліції та яку ідейно наставляв голова Лубенської земельної управи Сухенко, прибрала дуже нахабну аґресивну поставу. Повітовий комісар Мусієнко, слюсар з кременчуцького залізничого депо, людина хоч і скрайноліва, але національно свідома та урівноважена, з огляду на своє попереднє соціяльне становище не вважав для себе зручним рішучо боротися з большевицькою практикою пп. Сухенка і начальника міліції (прізвища не памятаю), щоб не наразитися на закиди, що є контрреволюціонером і потурає через те буржуям (тоді такі закиди видавалися найстрашнішими). Місто через те, а навіть найблизчі його околиці, були стероризовані „Тимківцями" і міліцією, які коли й не виступали ще отверто по боці большевиків, то лише тому, що напочатку фронт, себто московські большевики, був ще задалеко, а потім вже боялися Запорожського Куріня. А повітовий командант, якому безпосередньо тимківська кінна сотня підлягала, просто був змушений мовчки терпіти і розпоряджати нею як збройною силою для цілей екзекутивних, без її згоди на це, не міг. 36 піхотний полк намагався заховувати в тій ситуації невтралітет, який полягав у тім, що старшини і підстаршини полку тихенько сиділи в касарнях, що були за містом, бо боялися підставляти свою голову в борбі за Україну (така була політика команданта полку), сподіваючись очевидно, що хтось буде за них битися й що „якось то воно буде, а як наближатимуться большевики, то тікатимемо", так принаймні сказав командант полку новому начальникові залоги, коли той заїхав до нього з службовою візитою й заговорив про координацію діяльности, хоч і міг на правах начальника залоги впрост наказувати.

Спроба начальника залоги звязатися з Золотоношським і Хорольським „воїнськими начальниками" жадних наслідків не дала, бо там вже наказували місцеві отамани, що нікого й нічого не визнавали, а головне дуже не любили й боялися будьякого ладу. Саме тому Запорожський Курінь дістати звідти поповнень не міг, а про оголошення мобілізації в Лубенському повіті, як виявилося з розмови з Лубенським „воїнським начальником", й мови бути не могло, бо попередні такі спроби кінчилися нічим — ніхто на поклик не зголошувався. Потрібна була екзекутива, якою ані повітова адміністративна влада, ані волосна не були, а на команданську сотню розраховувати не можна було. Вживатиж для такої цілі Запорожський Курінь, що був властиво лише кадрою з кількох десятків людей, себто висилати його на повіт, було і недоцільно і небезпечно, бо тоді місто опинилосяб цілковито в руках „Тимківців", які лічили понад сто люда. Таким чином курінь мігби розраховувати на поповнення лише охотниками головно зпосеред місцевої свідомої національно інтелігенції, яка й справді щиро відгукнулася на заклик команданта куріня. В отакій обстанові належало сформувати Запорожський Курінь, одну з кращих частин Українського Війська.

На фронті обстанова склалася дуже несприятливо, бо вже через кілька день після приїзду куріня до Лубень, українські війська залишили Полтаву, відступаючи на Кременчуг. Оборону напрямку Полтава-Ромодан полишено Запорожському Куріневі. З півночи на лінії Прилуки-Ромен бився з большевиками Чорноморський Кіш та якісь незнані з своєї сили формації під командою „отамана" Гавришка. 16 січня командант куріня не міг вже получитися телеґрафічно з штабом армій в Кременчузі і був змушений безпосередньо зноситися з Ґенеральним Штабом у Київі. 17 січня виявилося в часі спроби звязатися з Прилукою а потім з Пирятином, що Чорноморці по боях з большевицькими ватагами відійшли до ст. Гребінки і що Гребінка є загрожена з двох боків, бо ще й від м. Золотоноші, де зорґанізувався відділ з 3000 місцевих большевиків. Така ситуація була дуже прикрою, бо куріневі грозило відрізання від єдиного шляху відвороту на Київ, а треба зазначити, що тоді всякі операції провадилося головно вздовж залізниць. Щоб затримати вузол Гребінку в своїх руках, командант куріня призначив для її оборони одну сотню з 35 козаків при двох кулеметах під командою сотника Мусієнка (навіть не родич повітового комісара), а решту куріня підготовив до наглого в кожній хвилі вимаршу на двірець і відїзду на Гребінку та разом з тим про таку ситуацію повідомив Генеральний Штаб, який наказав триматися в Лубнях, обіцюючи надіслати підмогу.

На протязі двох тижнів постою в Лубнях на заклик команданта куріня зголосилося на службу охотниками понад 50 осіб, переважно ґімназистів і взагалі молодиків з місцевої інтеліґенції. Не було ради, щоб відмовитися від такого вартісного поповнення, бо хоч дуже треба було берегти молоду інтеліґенцію але й треба було виконувати своє завдання, та врештою потрібний був приклад. А поповнення тим більше було конечне, що така пекуча обстанова на фронті (Гребінка) вимагала цього, як і в самих Лубнях ситуація була дуже напруженою. У звязку з наближенням большевиків Тимківська кінна сотня зайняла у відношенню до куріня виразно аґресивну поставу, так що доводилося на ніч забезпечуватися вартами на вулицях, що провадили до будинку бурси, де курінь містився. Справді „тимківці" дуже, як нам було відомо, боялися куріня, бо чутка перебільшувала його склад, а найголовніше те, що багато говорилося про „залізну" дисципліну в куріні, який мовляв складається з самих контрреволюціонерів, бо зі старшин та ґімназистів. Така опінія про курінь була нам дуже на руку, бо до останньої хвилини перебування куріня в м. Лубнях панував там цілковитий спокій, що давало можливість увесь вільний час присвячувати вишколенню молодиків, щоб з них зробити хоч сяких таких вояків, щоб хоч навчити їх поводитися з крісом та ґранатою. В орґанізації теж дещо зроблено, налагоджено харчування, дещо зроблено з одягу, придбано від Німців, які виїздили до дому, декілька коней, наразі під скоростріли і харчовий віз. На 20 січня курінь складався з 57 старшин і 51 козаків.

Десь за пару днів дістав командант куріня доповідь від сотника Мусієнка з Гребінки, що Чорноморці залишили вже Гребінку й відходять на Київ, а зі ст. Драбова Барятинська наступають большевики. Треба було рушати на поміч. Виставивши дві варти по 7 людей, одну на вулиці, що провадила до будинку, другу в середині й виславши стежу на місто, командант куріня з рештою і з одним скорострілом рушив на Гребінку. Приєднавши в Гребінці сотню сотника Мусієнка, курінь в пристосованій до бою вуглярці (імпровізований бронепотяг) вирушив у напрямку ст. Драбової. Підїзджаючи до неї, видно було, як по горбках навколо розгорталися в розстрільну люди, яких було коло 500 - 600. Не могло

бути й мови про бій, бо висліди його були згори ясними, треба було щось видумати, щоб затримати ворога й успіти евакуватися з Лубень. Саме в той час, як „бронепотяг" тихо посувався наперед, далося зауважити, що від ст. Драбової відходить на зустріч паротяг з одним ваґоном. Зміркувавши, що цей потяг не готується до бою, командант куріня з адютантом і ще одним старшиною вилізли з вуглярки і пішли на зустріч потягові, який вільно посувався. Там це запримітили і потяг став, висіла з нього купка людей і пішла на зустріч. Зійшлися. Виявилося, що вони знають, хто це проти них і просять їх не зачіпати, бо вони, збройною силою „Золотоношської републіки" і втручатися в справи сусідніх повітів заміру не мають. Командант куріня вимагав, щоб вони негайно вернули до Золотоноші й здали зброю місцевій владі, а самі розійшлися по хатах. То були мобілізовані згідно з телеграфним розпорядженням команданта куріня, які служити не бажали. Тутже командант куріня через тих делеґатів вислав розпорядження до Золотоноші про припинення мобілізації й звільнення вже змобілізованих. Делеґати відіхали і за якийсь час далося спостерегти, що люди з роєстрільної сходяться до двірця. Курінь відіхав на Гребінку, де знов залишено сотню сотника Мусієнка, а решта відіхала до Лубень. Командант куріня остаточно вирішив залишити Лубні й про таке своє рішення повідомив Ґенеральний Штаб, від котрого одержав наказ затриматися в Лубнях ще одну добу, бо з Києва вже вислано підмогу.

На другий день над вечір сотник Мусієнко з Гребінки доповів, що він з боєм відходить вздовж залізниці на Лубні, тиснений Золотоношською бандою. Йому наказано затриматися на ст. Лазорки і чекати підходу куріня. Тимчасом надійшла ніч, на протязі якої зайшли такі події: золотоношські большевики на ніч відійшли на ст. Драбову, а на ст. Гребінку прибув з Києва загін Січових Стрільців в 240-300 людей з полковником Сушком на чолі. На світанку 23 січня не поінформовані про це Золотоношці знов потягом приїхали на Гребінку і коли почали вилізати з ваґонів, то впали просто на приготованих до бою Січових Стрільців. Сильно побиті, залишаючи поверх сто забитих, золотоношські большевики втікли в напрямку с. Драбової. Коли надїхав Запорожський Курінь, то вже все було скінчене й Січові Стрільці висиплялися. В розмові з начальником штабу загону полковником Сулковським виявилося, що Запорожський Курінь на дальшу поміч розраховувати не може, бо Січові Стрільці заразже відїздять до Києва, щоб боронити його від північного заходу, звідки їх й часово стягнено. Треба було тікати з Лубень та крім того 23 січня большевики зайняли ст. Ромодан, насуваючись з боку Полтави. Коли курінь вернув до Лубень, командант куріня видав потаємні розпорядження до відїзду в найблизчу ніч, попередивши про це лише повітового комісаря, бо повітовий командант з помічником за кілька день передтим вже виїхали до Києва.

Коли відбулися описані події, в Лубнях під впливом чуток про наближення большевиків (дивно, звідки Жиди все завжди знають, бо такі чутки походили від них[1]), життя зовсім завмерло. Командант куріня мав відомости, що „Тимківці" готуються до нападу на курінь і що населення про це вже знає й тому навіть боїться виходити з домів, щоб не опинитися на вулиці в часі можливого бою. Заспокоюючі оголошення начальника залоги й повітового комісаря, цілком зрозуміло, мало супротивний, ніж цього хотілося, вплив. Треба між іншими зазначити, що в тім тривожнім часі комісар Мусієнко показав себе українським патріотом і, пізнавши близче Запорожців, дуже прихильно до них ставився, що насамперед виявилося в грошевій підтримці, так конечній для куріня в тих траґічних обставинах його існування, коли він був зданий на власні сили. Нарешті своє дійсно патріотичне обличча і чесність показав комісар в дуже сумній історії, що трапилася в хвилі відїзду куріня. В Лубенській вязниці сидів командант 12 дивізії ґенерал Олександрович, якого в часі протигетьманського повстання заарештовано і, хоч справа ця не належала до компетенції начальника залоги, однак він довідавшись про це від доньки заарештованого, в порозумінні з комісаром запитав Штаб Армій, а кілька день пізніще й Ґенеральний Штаб, що робити з увязненим ґенералом на випадок залишення Лубень. На ці запитання й повторні телеґрами відповіди ні з одного ні з другого штабу не одержано, а міжтим комісар мав відомости, що місцеві большевики лише очікують на вихід з Лубень Запорожського Куріня, щоб негайно розстріляти ґенерала. Оскільки ґенерал мав за собою якісь провини, треба було його судити, але не в Лубнях, а в Києві. Відправити його до Києва, не очікуючи відповіди, не було змоги тому, що ситуація не дозволяла призначити охорони від куріня, бо це його дуже ослабилоб, а ні „Тимківців", ні міліції до цього вжити не можна було, бо не було певности, що в дорозі ґенерала не забють. Комісар ще перед прибуттям куріня до Лубень хотів просто звільнити ґенерала з вязниці, але це було дуже ризиковним, бо варту вязниці несла міліція; намагався він виявити, які саме закиди роблять ґенералові, але нічого конкретного не було, крім того, що ґенерал в літі 1918 року виступив проти так званих „Таращанських повстанців". Отже, начальник залоги і комісар вирішили, що треба взяти ґенерала з собою і відвести до Києва в ешелоні, яким їхатиме курінь. Пізно вночі до вязниці вислано міцну варту, а з нею і курінного адютанта з приписом від повітового комісаря, якому після довгих переговорів з начальником охорони вязниці вдалося ґенерала визволити. Його вміщено в окремому переділі ваґону, в якім їхати мали командант куріня та комісар, але далі зайшли такі події, що мали тісний звязок з загальним положенням на фронті, яких ніхто передбачити не міг, а які були причиною траґічної смерти ґенерала. (Далі буде).

Сумна доля

(Полковник Василь Демяновський)

Написав: *Л. Бачинський*

В російській царській армії на визначних становищах не багато було Українців, але і ті пересякли російським духом і уважали себе ворогами „мазепінців“. Дуже мало було національно свідомих і активних Українців, що не згубилися в московському морю, а на початку революції 1917 р. стали в ряди визвольних змагань.

Між тими російськими старшинами були і такі, що все своє життя уважали себе Українцями, дали тому яркий доказ, але вир революції їх не висунув на чільні місця нашої армії і вони тихо, непомітно відійшли у вічний спокій.

Як примір позволю собі описати один момент з життя полковника Василя Демяновського.

Він був у нашому домі, завжди говорив чистою українською мовою, тоді як моя мама по українськи не говорила, а ми діти закидали московські слова. До мене завжди звертався називаючи: „мазепеня“.

В російських школах імя Мазепи було прищеплено, як символ великого зрадника Росії і проклиналося його: в шкільних книжках, в церквах, навіть ним збудованих, видавалися окремі книжечки в річницю бою під Полтавою і тому під впливом того я уважав таку назву для себе образою. На це полк. Демяновський раз притягнув мене до себе, стиснув і різко сказав: „Дурне ти сало, колись будеш гордитися, як тебе порівнають з великим гетьманом“. Щось на цю тему говорив з мамою, певно про моє дальше виховання (татка я вже не мав).

Полк. Демяновський був командантом 135 Керч-Енікопольського полку, який стояв в м. Павлограді на Катеринославщині. Був високий, стрункий, з великою білою бородою. Молодим служив у славного російського ґенерала Скобелева і був його адютантом. Визначався хоробрістю і надзвичайною, просто деспотичною, строгістю до вояків і у себе в хаті.

В 1905 році вибухла революція, яка була криваво здавлена російським урядом. Підчас заворушень дістав полк. Демяновський наказ від ґенерала Каульбарса, вищого російського начальника, аби цілий полк виступив до околиць, чисто українських осель, і здавив всякий рух огнем.

Про цього ґенерала Каульбарса співали таку пісоньку:

Жив в лісі свірепий барс,
А в Одесі Каульбарс.
Дикий барс зверей с'єдает,
Каульбарс людей стрєляєт,
Барсу пуля суждена,
Каульбарсу ордена...

Всі боялися цього ґенерала і треба було великої відваги йому спротивитися.

На цей приказ полк. Демяновський відповів: „Готовий битися проти найстрашнішого ворога, але я вояк і лицар на безборонних баб і селян стріляти не буду“.

За цей рішучий вчинок відібрали йому команду полку і перевели в стан спочинку. Полк. Демяновський лишився без служби і засобів до життя та мусів удержувати родину веденням господарки і пером. Однак свого вчинку не жалував.

Рік пізніше запропоновано йому подати прохання на імя царя і просити прощення за свій вчинок. Але знову відмовив полк. Демяновський словами: „Я не чую себе винуватим, аби перепрошувати“.

Прийшла революція. За 12 літ „ґенералом без війська“, як він себе називав, сильно постарівся, перемучився, бо весь час був під доглядом поліції і забороною виїхати до іншого міста.

Революційні кола українські і російські уважали його контрреволюціонером, бо був полковником російської армії. На зголошення до війська не дістав відповіді і був нечинним. Перед большевиками мусів ховатися і пізніще еміґрувати. В нужді, на чужині десь в Боснії вмер 1926 року.

Його надзвичайні цінні збірки, записки і рукописи, головно часів Запоріжжа, разом з домом забрали большевики, як майно полковника контрреволюціонера.

СПИСОК ЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1914-1921 РР.

(Продовження)

Гаванський Роман Др. Памятного 1919 року. (Спомини з Вел. України). „Календар Черв. Кал.“ на 1929 р. 8°, ст. 120-132.

Вишкіл скорострільців У. С. С. Перехід за Збруч 1919-1920.

Гаврилюк Ілько. Велетень духа. Памяти Симона Петлюри. „Рідний Край“. Чернівці. 1928, чч. 23-27.

Гаврилюк Ілько. Велитень духа. Памяти Симона Петлюри. Чернівці. 1928. Ст. 38.

Гаврилюк Ілько. Другий військовий з'їзд. „Збірник памяти Симона Петлюри“. Прага. 1930. 8°.

Гаврилюк Ілько. Четвертий універсал. (Спогади). „Літ.-Наук. Вістник. Львів. 1928, кн. І, ст. 16-24.

Береться під увагу воєнні події.

Гай Роберт. Загин. „Літопис Черв. Калини". 1931, 4°, ч. 2, ст. 7.
Військовий побут.
Гайдучок С. З листків слави 4. золочівської бриґади. „Літопис Черв. Калини". 1930, ч. 4, ст. 11.
Під Проскуровом. Серпень 1919. Проти большевиків.
Гайдучок С. Кінна скорострільна сотня. „Літопис Черв. Калини". 1930, 4°, ч. 2, ст. 16.
4. золочів. бриґада. 1919. Староконстантинів - Коростень. Проти Поляків.
Гайдучок Ст. На марґінесі споминів др. С. Шухевича. „Літопис Черв. Калини", 1930, ч. 3, ст. 22.
Вияснення деяких детайлів.
Гайдучок С. На Староконстантинів (З листків слави 4. золочівської бриґади). „Літопис Черв. Калини. 1930, ч. 5, ст. 5-6.
Перемога над червоними москалями 13.VIII. 1919.
Гайдучок Ст. Слідом санітарної служби в 4. золочівській бриґаді. „Літопис Черв. Калини". 1930, ч. 3, ст. 12-14 (з іл.); ч. 4, ст. 16-18.
Історія від XI. 1919 - II. 1920.
Галаган Микола. Делеґація на Кубань. „Календар Черв. Калини" на 1931 р. 8°, Львів. 1930. ст. 26-46.
Деякі дані для орієнтації в козачих настроях.
(Далі буде)

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

З цим числом висилаємо почтові складанки і просимо прислати передплату на IV квартал ц. р., а також просимо вирівнати залеглу передплату за попередні місяці.

НОВІ КНИЖКИ

Історичний Календар-Альманах Червоної Калини на 1932 рік. Львів 1931. Накладом видавництва „Червона Калина". Ст. 192 + 32. Ціна 3 зл., з пересилкою 3 50 зл. Кооперативам при закупні більшої скількости опуст. Календар багато ілюстрований, з дуже цікавими статями, споминами та оповіданнями з нашого недавного минулого.

Народній календар »Просвіти« на переступний рік 1932. Львів 1931. Коштом Товариства „Просвіта" у Львові. Ст. 100 + 32.

Календар для всіх на рік 1932 Львів 1932. Накладом Івана Тиктора, Львів, Боїмів ч. 4. Ст. 166. Ціна... календар добре зредаґований, цікавий та богато ілюстрований. На одно тільки требаби на будуче звернути увагу. Коли подається в календарі статистичні дати, то вони повинні бути вірні. Статистичні дати про український нарід в календарі „Для всіх" нажаль зовсім фальшиві.

»Золотий колос«, календар на рік 1932. Львів 1932. Накладом Івана Тиктора. Ст. 180 + 10. Календар зредаґований дуже популярно, придатний для широких мас читачів. Багато практичних порад і наук. Ціна 2 зл.

Богдан Лепкий: Сотниківна, історична картина з часів Івана Виговського. Ілюстрації арт. І. Іванця. Друге поправлене видання Львів 1931. Накладом Товариства „Просвіта".

ЛІТОПИС ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ

ІЛЮСТРОВАНИЙ ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ ТА ПОБУТУ

III. річник / Число 10. / Жовтень 1931.

*

ЗМІСТ

Редаґують: *Лев Лепкий* і *В. Софронів-Левицький* Відповідальний редактор: *Петро Пасіка*

Друкарня ОО. Василіян у Жовкві

Спішіть з замовленням!

Вже вийшов

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЄНДАР-АЛЬМАНАХ „ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ“ на 1932 рік

ЗМІСТ:

Нова мистецька обгортка кисти арт. Едварда Козака.

●

Богатий зміст!

●

Цікаві ілюстрації!

●

Ціна 3 зол., з пересилкою 3·50.

●

Дістати можна Істор. Кал. Альм. „Червоної Калини“ по всіх українських книгарнях в краю і за границею або у ВИДАВНИЦТВІ „ЧЕРВОНА КАЛИНА“, ЛЬВІВ — Руська 18. III.